حوکمی بنەماڵە لە عێراق و ئەو ئاڵنگارییانەی لەبەردەم دەوڵەت و دیموکراسیدان

نووسینی

سەردار عەزیز و بیلال وەهاب

وەرگێڕانی

کۆسار عەبدوڵڵا

لەگەڵ پاشکۆیەک بەناونیشانی:

با لەناو بنەماڵەکەماندا بمێنێتەوە

حوكمی بنەماڵە لە عێراق و ئەو ئاڵنگارییانەی لەبەردەم دەوڵەت و دیموكراسیدان

دوای ڕووخـــانی ڕژێمـــی دیكتـــاتۆری ســـەددام لە ســـاڵی ٢٠٠٣، كۆمەڵێـك حیزبـی سیاسـی لە عێـراق دروسـت بـوون كە ئەمەش ئامـــاژەیەكی دڵخۆشـــكەر بـــوو بـــۆ دەركەوتنـــی سیســـتەمێكی دیموكراســـی، بەڵام لەم ســـاڵانەی دوایـــدا ئەم گەشـــبینییە لەلایەن كۆمەڵێـــك كەســـایەتی و بنەمـــاڵەی سیاســـییەوە قۆســـترایەوە كە حیزبەكانیـان بە ئامـانجی زیـادكردنی هێـز و بەرژەوەنـدی خۆیـان بەكار دەهێنا. بێگومـان لە ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا، بنەمـاڵە و ڕابەرە سیاسییە كاریزمییەكـان شـتێكی بـاون و لە عێراقیشـدا ئەم دیـاردەیە دەگەڕێتەوە بـۆ كۆمەڵێك هۆكـاری وەك: پێكهـاتەی كۆمەڵایەتی كە تـــایەفەگرییە، ئـــابووریی پشتبەســـتوو بە نەوت، لاوازی دەوڵەت بەهـۆی چەنـد دەیەیەك ململانـێ و سـزای ئـابووری، هەروەهـا دەستێوەردانی وڵاتانی دراوسێ.

پوختەیەكی گرنگ

لەدوای سەددام، نەریتی سیاسی لە عێراق بەشێوەیەك داڕێژرا كە سەرۆكوەزیران درا بە شیعە (وەك زۆرینە) و سەرۆككۆماریش درا بە كـورد و پەرلەمـانیش درا بە سـوننەكان. ئەم تـوێژینەوەیە هەوڵ دەدات پێگەی ئەو سێ لایەنە و كوتلەكانیان شی بكاتەوە.

چەقـی دیمەنـی سیاسـی حیـزبە شـیعییەكان حیزبـی دەعـوەیە، ئەو حیـزبە هێشـتا لەلایەن نـوری مـالیكییەوە سـەرۆكایەتی دەكرێت كە مـاوەدرێژترین سـەرۆكوەزیرانی عێـراق بـوو (٢٠٠٦-٢٠١٤). نـوری

مـالیکی ڕابەرایەتـی تـۆڕێکی بەرفراوانـی بیرۆکراسـیی[1] نـاو عێـراق دەکــات و حیـــزبەکەی لە هەمـــوو ڕکابەرەکـــانی پێشـــووی پـــاک کـردووەتەوە. لە لایەکـی دیکەوە بنەمـاڵەی سـەدر و حەکیم پـێگەی خۆیـان لەنـاو جـوڵانەوە شـیعییەکاندا جێگیـر کـردووە. هەرچەنـدە موقتەدا سەدر تا ئێستا حیزبی دروست نەکردووە، بەڵام ڕابەرایەتی تەواوی ڕەوتی سەدر دەکات کە لە ساڵی ٢٠٠٥ەوە چەندین هێزی سیاسـی و میلیشـیایان دروسـت کـردووە، بـۆ نمـونە، هاوپەیمـانی ئەلسـائیرون وەک بـاڵی سیاسـیان و میلیشـیای مەهـدی و سـەرایا ئەلسـەلام وەک بـاڵی سـەربازی. دۆزی عێـراق بە جـۆرێکە نـاوی سیاسیەکان بەناوبانگترە لەو حیزبانەی کە سەرۆکایەتی دەکەن. لە ساڵی ١٩٨٢ ئەنجومەنی باڵای ئیسـلامی (المجلس الأعلى الإسـلامي) لە ئێران دامەزرا و نـاوی بنەمـاڵەی حەکیمیشـی تەواو پێوە لکێنـرا. کۆتا سـەرکردەی ئەنجومەنی بـاڵای ئیسـلامی عەمـار ئەلحەکیمە کە بەم دواییانە پاڵپشتی خۆی بۆ 'ڕەوتی حیکمەی نیشتیمانی' ڕاگەیاند (کە نـــاوی حـــیکمە و حەکـــیم یەک ڕیشـــەیان هەیە)، ئەمەش بـــۆ پشـاندانی کەمێـک دوورەپەرێـزی بـوو لە ئێـران. لەهەمـان کاتـدا سیاسـییە شـیعییە بەرچاوەکـانی دیـکەی گۆڕاپـانەکە وەک ئەیـاد عەلاوی، شکســتیان هێنــاوە لەوەی دەســەڵاتەکەیان بگــۆڕن بــۆ دەسەڵاتێکی بنەماڵەیی.

سەرکردایەتی سوننەکانی عێراق کاری زۆریان کردووە بۆئەوەی لەکەی سەدام و بەعس لەسەر خۆیان لابەرن؛ سوننەکان زۆربەیان لە حیزبـی ئیسـلامی عێراقـدان و هەتـا ئێسـتا لە شـەش سـەرۆک پەڕلەمـان، سـیانیان سـەر بەوان بـووە و یەک جێگـری سـەرۆک

---

[1] ئەو سیسـتەمە سیاسـییە کە دەزگـا تایبەتمەنـدەکانی نـاو دەوڵەت بڕیـارە گرنگەکان دەدەن، نەک نوێنەرە هەڵبژێردراوەکان.

پەرلەمانیشیان هەبووە، لەم کۆتاییانەدا سوونەکان خۆریان ڕووەو ئاوابوونە و ئەمەش ڕێگەی خۆش کردووە بۆئەوەی کەسانی وەک خەمیس خەنجەری بزنسمان و محەمەد حەلبووسی دەربکەون کە ئەمەی دواتر لە ساڵی ٢٠١٨ەوە بۆ کۆتاییەکانی ٢٠٢٣ سەرۆکپەرلەمانی عێراق بوو، هەتا ئەو کاتەی کە دادگای باڵای فیدراڵی متمانەی یاسایی لێسەندەوە[1].

حکومەتی هەرێمی کوردستانیش کە بۆماوەیەکی زۆر بە چرای ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ناو دەبرا و دیموکراسیەکەی چەندین ساڵ لەپێش بەغدادەوە بوو، لەم ساڵانەی دوایدا کەوتە ژێر فەرمانی دوو بنەماڵەوە کە بنەماڵەی بەرزانی (پارتی دیموکراتی کوردستان) و تاڵەبانین (یەکێتی نیشتیمانی کوردستان)؛ یاریکەرانی دیکەی ناو گۆڕەپانەکەش؛ جولانەوەی نەوەی نوێ (بە ڕابەرایەتی شاسوار عەبدولواحید کە بازرگانێکی گەورەی خانووبەرە و میدیایە) و بزوتنەوەی لاوازبووی گۆڕانن (کە پێشتر لەلایەن کەسایەتی کاریزمی نەوشیروان مستەفاوە سەرۆکایەتی دەکرا).

ساڵی ٢٠٢١ ململانێی پۆستی سەرۆککۆمار، ڕۆڵی بەرچاوی بنەماڵەکانی لە سیاسەتی وڵاتەکەدا، تەواو تێدا بەرجەستە بوو. هەردوو کاندیدی سەرۆککۆمار، بەرهەم ساڵحی سەرۆکی پێشوو و عەبدولەتیف ڕەشید سەر بە ی.ن.ک بوون، بەڵام ڕەشید تایبەتمەندییەکی لەپێشتری هەبوو، ئەویش ئەوە بوو کە هاوسەریگیری لەگەڵ ژنخوشکی سەرۆک تاڵەبانی کۆچکردوو کردبوو. لە ١٣ تشرینی یەکەمی ٢٠٢٢، سەرەڕای ئەوەی کە بەرهەم ساڵح لێوەشاوەتر و شایستەتر بوو، پەرلەمانی عێراق ڕەشیدی وەک سەرۆکی عێراق دیاری کرد.

ئەم تـــوێژینەوەیە بە ئامـــانجی لێکــۆڵینەوە لە زاڵبـــوونی بنەمـــاڵە سیاسییەکان و کەسایەتییە خاوەن پێگەکان لەسەر سیاسەتی عێراق نووســـراوە، لەپـــاڵ ئەوەشـــدا لێکــۆڵینەوە لە ڕەوشـــی مەزهەبـــی و تایەفەگەریی لە عێراقدا دەکات و بەدوای ئەوەشدا دەچێت کە چۆن کــۆمەڵە و تــۆڕە سیاســـییەکان دەســـتیان لە گەنـــدەڵی و کـــاری نایاســاییدا هەیە، هەروەهــا بەڵــگەش بــۆ ئەوە دەهێنێــتەوە کە چــۆن کەســـایەتییە خـــاوەن پێگەکـــان و بنەمـــاڵە سیاســـییەکان بـــوونەتە سەرەکیترین یەکەی سیاسی عێراق و چۆن ئەم ڕێڕەوە، هەڕەشەیە بـۆ سـەر داهـاتووی دەوڵەتەکە و ڕوانـگەی واشـنتۆن. لە کۆتایشـدا کـاریگەری ئەم ئاڵنگـاڕییە لەسـەر مەبەسـت و ئامانجەکانی ئەمریکـا ڕوون دەکـــاتەوە و کۆمەڵێـــک پێشـــنیازیش بـــۆ گێـــڕانەوەی هاوسەنگییەکی دیموکراسی دەخاتە بەردەست.

دوو دەیەی ڕابـــردوو، ئەمریکـــا دەیخواســـت کە عێـــراق بکـــاتە سیسـتەمێکی ئـازاد و دیموکراسـیخواز[2] بەڵام ئەمـڕۆ ئامـانجەکەی گۆڕیـــوە بە ئامـــانجێکی مامناونـــدتر و هانـــدەری ســـەقامگیریی و ســەروەریی عێـراقە.[3] بـۆ مـامەڵەکردن لەگەڵ عێراقێکـی نـاجێگیر و گۆڕاودا، پێویسـتە کاربەدەسـتانی ئەمریکـا و جیهـان لەو سیسـتەمە تێـبگەن کە پـارتیە سیاسـییەکانی عێـراق و کوردسـتان کـاری پـێ دەکەن و ئەو کەســـایەتییە ســـەرەکیانە بناســـن کە بەشـــدارن لەو سیستەمە، هەروەها پێویستە باشترینی ئەو کەسایەتیانە بۆ گفتوگۆ دیـــاری بـــکەن کە لە بەرژەوەنـــدی عێـــراق و ئەمریکـــادان. ئەمەش کەســـانی وەک، ئەنـــدامانی نـــاو کـــابینەی حکـــومەت، وەک وەزیـــری پەروەردە و تەندروستی، دەستەی سەرۆکایەتی پەرلەمان، کەسـانی بێلایەنی ناو سوپا و بازرگانان دەگریتەوە.

هەڵتۆقینی کۆمەڵک حیزبی سیاسی، وەک ئەوەی لە عێراقی دوای ڕووخانی سەدامدا ڕوویدا، دۆخێکی سروشتی دوای ڕووخانی دەسەڵاتە ستەمکارەکانە. بۆ نمونە، دوای کەوتنی ژەنەراڵ فرانکۆ لە ئیسپانیا، پێنج هەزار پارتی سیاسی دروست بوون، بەڵام بەتێپەڕبوونی کات و دوای چەند هەڵبژاردنێک، ئەو ژمارەیە زۆر کەم بووەوە و هەندێک پارت نەمان و هەنێکی دیکەشیان تێکەڵی پارتەکانی دیکە بوون.[4]

دوای تێپەڕبوونی دوو دەیە بەسەر هێرشەکانی ئەمریکا، سیستەمی سیاسی عێراق زۆر لاوازە، بەڵام هێشتا پارتە سیاسییەکان دەسەڵاتدارن، ئەمەش بەجۆرێک دروست بوو کە لە سیستەمی دوای سەددام، دەسەڵات کەوتە دەست شیعە و سوننە و کورد و کەمێکیشی درا بە کەمایەتییەکان، بەڵام ئەم پارتانە لەبری ئەوەی هەوڵ بدەن بەهێز و یەکگرتووبن، خۆیان خستە ژێر ڕکێفی سیاسەتی تایەفە و کەسایەتە خاوەنپێگەکانەوە، ئیدی ئەوانیش وەک ئامرازێک بۆ بەرژەوەندەیەکانی خۆیان بەکاریان دەهێنان.[5] لەکاتێکدا لە سیستەمێکی دیموکراسی کارادا، پارتەکان لەڕێگەی کۆمەڵێک دەزگاوە، بەشێوەیەکی گونجاو هەوڵ بۆ بەرژەوەندی خۆیان دەدەن،[6] ئەمڕۆ پارتەکانی عێراق لەبەر بەرژەوەندی تەسکی کۆمەڵێک بنەماڵە، خۆیان لە ئاواز و بونیادی یەکگرتوویی بەدوور دەگرن. هەرچەندە تائێستا مەزهەب و تیرە و نەژادەکان ڕۆڵیان هەیە، بەڵام لەم دۆخە ڕاستەقینەیەی ئێستادا سەنگیان کەم بووەتەوە. بەشێوەیەکی گشتی ئەم ئاڵنگارییە هەنوکەییە بونیادی دیموکراسی لە پارتە سیاسییەکانی عێراقدا لاواز کردووە و مەترسییەکانی سەر وڵاتەکەی زۆرتر کردووە، هەروەها کاریگەری پێچەوانەی بۆ سزادانی ئەخلاقی ئەو سیاسیانە هەبووە کە ناجێگیر

و ناکارا بوون. ئەو پارتە نادیموکراتیانەی کە حوکم دەکەن، وڵات بنکەن دەکەن و دەبنە بەربەست بۆ دیموکراسی و ئابووری دەڕوخێنن و میلیشیاکان بەهێز دەکەن. دەتوانین هەمان حاڵەت لە لوبنانیش ببینین کە چۆن کۆکردنەوەی سیاسەت لە کەسەکاندا بۆماوەی چەند دەیەیەک، دەزگاکانی دەوڵەتی لەناو بردووە و ئەخلاقیشی لەناو هاوڵاتیاندا نەهێشتووە. هەر لەم ناوچەیەدا و بەشێوەیەکی بەرفراوانتر، کەوتنی سەرکردە بەهێزەکان لە بەهاری عەرەبیدا، زیاتر سەرنجی خستە سەر ئەوەی کە ملکەچکردنی دامەزراوەکان بۆ ئارەزووی سەرکردەکان چەندە مەترسیدارە.[7]

لە عێراق، کەسایەتی و بنەماڵە سیاسییەکان دەیانەوێت بەرژەوەندی خۆیان لەڕێگەی کۆنترۆڵکردنی سێکتەرەکانی ئابووری و هێشتنەوەی میلیشیا کەسییەکان و دروستکردنی تۆڕی کۆمەڵایەتی و سیاسی و دەستبەسەرداگرتنی پێگە و پلە و پۆستە حکومییەکانەوە بپارێزن. ئەوان بە پێچەوانەی پارەتە ڕۆژئاواییەکانەوە، دەیانەوێت بە شێوازی کۆنی وەک میرنشینەکانی سەردەمی عوسمانی و سەفەوی کار بکەن.[8] لە هەرێمی کوردستان و عێراقیش، گەڕاندنەوەی ئەم شێوازە حکوڕانییە کاریگەری گەورەی لەسەر سیاسەت و ئابووری و حکومەت هەبووە. بەم شێوەیە لە عێراق و هەرێمدا ئاسەواری حکومڕانی کۆن برەوی پێ دەدرێت، لە کاتێکدا ئێمە چەمکی مۆدێرنەی وەک دەستوور و بیرۆکراسی و سەروەری یاسامان هەیە.

"ئەم ئاڵنگارییەی ئێستا، کاریگەری پێچەوانەی بۆ سزادانی ئەخلاقیی سیاسییە عێراقییەکان هەبووە."

ئەم تـــوێژینەوەیە بە ئەمـــانجی لێکــۆڵینەوە لە زاڵبــوونی بنەمـــاڵە سیاسییەکان و کەسایەتییە خاوەن پێگەکان لەسەر سیاسەتی عێراق نووسراوە و لەپاڵ لێکۆڵینەوە لە ڕەوشـی مەزهەبی و تـایەفەگەریی عێراقــدا، بەدوای ئەوەشـــدا دەچێــت کە چــۆن کــۆمەڵە و تــۆڕە سیاسییەکان دەستیان لە گەندەڵی و کاری نایاساییدا هەیە، هەروەها بەڵگەش بۆ ئەوە دەهێنێتەوە کە چۆن کەسایەتییە خاوەن پێگەکان و بنەماڵە سیاسییەکان بوونەتە سەرەکیترین یەکەی سیاسی عێراق و چــۆن ئەم ڕێــڕەوە هەڕەشـــەیە بــۆ ســەر داهــاتووی دەوڵەتەکە و ڕوانگەی واشـنتۆن. لە کۆتایشـدا کـاریگەری ئەم ئاڵنگـاڕییە لەسـەر مەبەســت و ئامانجەکــانی ئەمریکــا ڕوون دەکــاتەوە و کۆمەڵێــک پێشـنیازیش بـۆ گێـڕانەوەی هاوســەنگییەکی دیموکراســی دەخــاتە بەردەست.

پێشینەیەک دەربارەی سیاسەت لە عێراق

ئەو ئاڕاســـتەیەی کە پارتەکـــانی عێـــراق بەرەو دروســـتکردنی پەیکەرێکـی سیاسـی بەدەوری کەس و بنەماڵەکـان نایـان، ئێسـتا لە کوردستاندا زۆر بەرچاوە، بەجۆرێکە کە ئیستا حکومڕانی نەوەکان دەبینرێـت و دەسـەڵاتی بنەمـاڵە گەورەکـان لە بـاوکەوە بـۆ کـوڕ و نەوەکـان دەگـوازرێتەوە. لە عێـراقیش دوای هێرشـەکانی ئەمریکـا لە ساڵی ٢٠٠٣، سەرەتا ململانێی توندی پارتە جیاوازەکان دەستی پێ کــرد، بەڵام دوای دە ســـاڵ لەو ئەزمــوونەی کە کوردســـتان بـــۆ بەبنەماڵەبوون دەستی پێ کرد، لە عێراقیش بەهەمـان شێوە بنەمـاڵە سیاسـییە دیارەکـان و کەسـایەتییە بەهێزەکـان کۆتاییـان بە بەهـاری کێلگەیەکی سیاسی پڕ لە جیاوازی هێنا.

لەناو زۆربەی ئەو پارتە سیاسیانەی کە دوای هێرشـەکانی ئەمریکا دروسـت بـوون، خواسـتی بەردەوامیـی سـەرکەوتن ئەوەی کـرد بە پێویستی کە لەپێناوی بەرژەوەندی کەسـایەتی و بنەماڵەکـان، واز لە بنەمـای ئایدۆلۆژی و ڕێکخراوەیی بهێنن. بـۆ نمـونە نـوری مـالیکی سـەرۆکوەزیرانی پێشـوو دەسـتی بەسـەر "حیزبـی دەعـوە"دا گـرت[9]، هەروەها بنەماڵەی سەدر و حەکیم بونەتە بەردی بناغە بۆ ئاڕاستە سیاسییەکەیان؛ ڕەوتی سەدر و ڕەوتی حیکمەی نیشتیمانی (بزاوتـی حیکمەی نیشتیمانی؛ کە ناوی حیکمە و حەکیم یەک ڕیشـەیان هەیە) و پێشـتریش بنەمـاڵەی حەکـیم، پەیوەنـدیان بە ئەنجـومەنی بـاڵای ئیسـلامییەوە هەبـووە. لە عێراقـدا نـاوی ئەم کەسـایەتیانە، زۆر لەو پارتـانە بەناوبـانگترە کە سـەرکردایەتی دەکەن. لەهەمـان کاتـدا سیاسـییە شـیعییە بەرچاوەکـانی دیـکەی گۆڕاپـانەکە، وەک ئەیـاد عەلاوی، شکسـتیان هێنـاوە لەوەی دەسـەڵاتەکەیان بگـۆڕن بـۆ دەسەڵاتێکی بنەماڵەیی.

لە عێـراق کاتێک پارتێک دەبێت بە هـی کەسێک، دەکرێت نـاو یـان بەرنامەی پارتەکە بگۆڕێت، بەڵام بنەما سەرەکیەکەی دەمێنێتەوە کە بـریتییە لە: ملکەچبـوون بـۆ سـەرۆکی پێشـڕەو.[10] بـۆ نمـونە دوای دەرکەوتنی بە چەندین ڕووی جیاوازی سەربازی و سیاسی، هێشتا مـوقتەدا سـەدر ڕابەری ڕەوتـی سـەدرە. هەر بە هەمـان شـێوەش شاسوار عەبدولواحیدی بازرگانی بواری میدیا و خـانووبەرە، نـاوی خـۆی زۆر لە نـاوی جـوڵانەوەی نەوەی نـوێ و بەرنـامە و ئەندامەکانی بەناوبانگترە.

لە هەرێمی کوردستانی عێراق، (ی.ن.ک)ی بنەماڵەی تاڵەبـانی، ئێسـتا هاوشـێوەی ڕکـابەرەکەی کە بنەمـاڵەی بەرزانیـیە (ڕابەری پـارتی

دیموکراتی کوردستانن) دەجوڵێتەوە و مەشخەڵی سەرۆکایەتی لە ئەندامێکی بنەماڵەکەوە دەداتە دەست ئەندامێکی دیکەی بنەماڵە.[11] پێشینەی مێژوویی و پێگەی کۆمەڵایەتی ئەم تایبەتمەندییە بە هەموو پارتەکانی دیکەی عێراق دەبەخشێت. لە شانۆی دواهەمین هەڵبژاردنی سەرۆککۆمار لە عێراق، تەواو ڕۆڵی بنەماڵە بەرجەستە بووبوو. هەردوو کاندید، بەرهەم ساڵحی سەرۆکی پێشوو و عەبدولەتیف ڕەشیدی ڕکابەری، سەر بە ی.ن.ک بوون، هەرچەندە بەرهەم ساڵح کاندیدی فەرمی ی.ن.ک بوو، بەڵام لە دوا کاتژمێرەکانی پێش دەنگداندا، بڕیارێک بووە بەربەست لەبەردەمیدا، چونکە ڕکابەرەکەی لە شتێکدا لەو لەپێشتر بوو؛ ئەو هاوسەری شاناز ئیبراهیم ئەحمەدی خوشکی هێرۆ ئیبراهیمی خێزانی جەلال تاڵەبانی سەرۆکی پێشوو بوو. لە ١٣ ی تشرینی یەکەم ٢٠٢٢ دا، سەرەڕای ئەوەی بەرهەم ساڵح لێوەشاوەتر و شایستەتر بوو، پەرلەمانی عێراق لەتیف ڕەشیدی بۆ پۆستی سەرۆککۆمار هەڵبژارد. کاندیدەکەی بنەماڵەی تاڵەبانی بە یارمەتی هێزی لۆبی پشت پەردەکان و پاڵپشتی نائاشکرای هێزەکانی دیکەی عێراق و ئەگەری ڕێکەوتنی بنەماڵەی تاڵەبانی لەگەڵ خاوەن بڕیارە سیاسییەکانی دیکەی کوردستاندا، هەڵبژاردنەکەی بردەوە. نمونەیەکی دیکەی زۆر ئاشکرا بۆ هەڵاوێردنی بنەماڵەکان، نمونەی وەزیری دارایی پێشووی عێراق عەلی عەلاوییە. مانگی نیسانی ٢٠٢١، عەلاوی لەکاتی بانگهێشتکردنیدا بۆ پەرلەمان بەمەبەستی لێپرسینەوە، ئەوەی وەک ناوزڕاندنێکی شەخسی تەماشا کرد[12] و پێی وابوو ئەم کارە تەنها شکۆی حکومەتی نەشکاندووە، بەڵکو شکۆی کاری وزاری و بنەماڵەکەشی شکاندووە. ئەم تێڕوانینەی عەلاوی جێگەی سەرسوڕمان بوو، چونکە عەلاوی هەم دەرچووی

هارڤارد و پەیمانگای تەکنەلۆژی ماساچوتسە و هەم چەندین ساڵ وەزیر بووە، بەڵام ئەم تێڕوانینەی تەواو ڕەنگدانەوەی دۆخی ئەمڕۆی عێراقە. ڕەنگە کەسێک بڵێت نەوەکانی خێزانی بۆش و کەنەدی لە ئەمریکا شتێکی نزیکی لەم شێوەیەن، بەڵام خێزانە سیاسییەکانی ئەمریکا پێگەی خۆیان لە حکومەتێکی دیموکراسیدا پاراستووە و لەلایەن خەڵکەوە هەڵدەبژێردرێن.

"تۆخبوونەوەی سیاسەتی-شەخسی لەعێراق، پێچەوانەی دیدی واشنتۆنە."

دەرکەوتنی سیاسەتی شەخسی لە عێراق، پێچەوانەی دیدی واشنتۆنە. لەکاتێکدا سیاسیەتی ئەمریکا لە دوو دەیەی ڕابردوودا سەرنجی لەسەر گۆڕینی عێراق بۆ سیستەمێکی "ئازاد و دیموکراتخواز[13]" بوو، ئەمڕۆ سەقفی ئامانجەکانی نزم کردووەتەوە و ئامانجی تەنها جێگیری عێراق و سەروەریەتی،[14] بەڵام وا دەردەکەوێت کە بەدەستهێنانی ئەم ئامانجانەش لەناو ئەم هەموو ناکۆکیی و ڕێکنەکەوتنەدا کاتێکی زۆریان دەوێت و دوورمەودان، بۆ نمونە ساڵی (٢٠٢١-٢٠٢٢) بینیمان کە پێکهێنانی حکومەت یەک ساڵ دواکەوت. سەبارەت بە سەروەریش، ئەو پەیوەندییانەی کە جۆرێکن لە ژێردەستەیی بۆ وڵاتە هەرێمییەکان، ڕۆڵیان هەیە لەوەی کە عێراق بەرامبەر دەستێوەردانی وڵاتانی دەرەوە بێدەسەڵات بێت. هێرشی درۆنی تورکیا و ئێرانیش بۆ سەر کوردستان باشترین نمونەی ئەمەیە.[15]

لەم دۆخەی ئێستەدا، بنەماڵە سیاسییەکان، چیرۆکەکانیان لەڕێگەی کۆمەڵێک میدیای زەبەلاحەوە دەدەن بەگوێی خەڵکدا و لەڕێگەی حکومەتیشەوە خۆیان دەوڵەمەند دەکەن. لەئەنجامیشدا مانەوەی خۆیان و دەستکەوتی کورتمەودا، لەبری خزمەتگوزاری گشتی و بەرژەوەندی نیشتیمانیی، تایبەتمەندی زۆر دیاری سیاسەتە لە ئێستای عێراق.

لە پارتەوە بۆ بنەماڵە و کەسایەتی خاوەنپێگە

زاڵبوونی کەسایەتیی و بنەماڵەکان لە بەغداد و کوردستان لە چەندین ئاستی جیاواز لە سەرتاسەری وڵاتدا دەبینرێت. زۆرجاریش لە ململانێکاندا ئەو کەسایەتییانە سەرکەوتوو دەبن کە توندوتیژن، چونکە هێزی ئەوەیان نییە بە ڕێگەی دیکە ڕووبەڕرووی ڕکابەرەکانیان بووەستنەوە، هەروەها سەرباری ئەوە ئەمڕۆ ڕکابەرایەتییە سیاسییەکان زیاتر لەناو هێڵە تایەفی و مەزهەبییەکاندان وەک لە دەرەوەی بن، دەبێت ئەوەشمان لەبەرچاو بێت کە ئێستا ئەو جۆرە لە دابەشبوونی هێز بەرکارە. بۆ نمونە دوو بنەماڵە فەرمانڕەواکەی هەرێم سەرمایەگوزارییە سیاسییەکەی خۆیان زیاتر بۆ فراوانترکردنی دەسەڵاتی خۆیان لە هەرێم بەکار دەهێنن وەک لەوەی ململانێی پارتە عەرەبیەکانی بەغداد بکەن. نمونەیەکی دیار لەسەر ئەو خۆلەناوبردنە سیاسییە، ڕیفراندۆم بوو. پێش ساڵی ٢٠١٧ ی.ن.ک لە ڕووی سیاسییەوە کۆنترۆڵی شاری کەرکوکی بەدەستەوە بوو، پارتیش کۆنترۆڵی نەوتەکەی کردبوو، بەڵام بەهۆی کردنی ڕیفراندۆم و بەکارهێنانی کارتێکی سووتاو، هەم شارەکەیان لەدەست دا و هەم نەوتەکەش کەوتەوە ژێر دەستی حکومەتی عێراق.[16] هەروەها دوای هەڵبژاردنی ساڵی ٢٠٢١ و لە

کاتی دروستکردنی حکومەتدا، کاتێک ناوماڵی شیعە بەهۆی سەدر و ڕکابەرەکانییەوە دابەش بووبوو، مەسعود بەرزانی پشتیوانی لە سەدر کرد و ماڵی تاڵەبانیش پشتیوانیان لە "چواچێوەی هەماهەنگی – الاطار التنسیقی" کرد کە سەر بە میلیشیا ئێرانییەکان و ڕکابەرانی سەدر بوو.

ئەمڕۆ بارودۆخەکە زۆر لە یەکەم هەڵبژاردنی دوای سەددام جیاوازە، چونکە کۆمەڵێک هاوپەیمانی تائیفی زۆر گەورە لەپێناوی بەهێزکردن و پاراستنی بەرژەوەندیەکانی کۆمەڵێک گروپ دروست بوون، لەکاتێکدا لە هەڵبژاردنەکانی کانونی دووەمی ٢٠٠٥ دا، هەموو پارتە شیعییەکان کاندیدەکانیان لەژێر چەتری "هاوپەیمانی یەکگرتووی عێراقی- الائتلاف العراقي الموحد"دا کۆ کردبووەوە، پارتە کوردییەکانیش لەژێر ناوی "هاوپەیمانی دیموکراتی نیشتیمانی کوردستان- التحالف الوطني الديمقراطي الكردستاني"دا کۆ بووبوونەوە و سونییەکانیش هەمان کاریان لەژێر ناوی "بەرەی عێراقی یەکگرتوو- جبهة التوافق العراقية"دا کردبوو.

سیاسەتی بنەماڵەکان و دەوڵەت

بنەماڵە حکومڕانەکانی عێراق، هەروەک دەوڵەتەکە خۆی، چەندین ئامرازی وەک ناو و ڕەمزە نەتەوەیی و ئایینیەکان و پارە و سوپا، بۆ بەهێزکردنی پێگەی خۆیان بەکار دەهێنن. ئەمەش کاری هەموو هێزە سەرەکیەکانی عێراق و هەرێمی کوردستانە. هەروەک چۆن ی.ن.ک و پ.د.ک کۆمەڵێک سیموبوڵ و حیکایەت و مێژوویان پیرۆز کردووە و بەکاری دەهێنن، سەدر و ڕکابەرەکانی هەوڵ

دەدەن چەوساندنەوەی شیعە لە سەردەمی سەددام و سەرکەوتن بەسەر داعشدا بەکار بهێنن.

پەیوەندی نێوان دەوڵەت و بنەماڵە سیاسییەکانی عێراق دژیەکی تێدایە.[17] لەلایەک ئەو بنەماڵانەی کە بۆ ژیانیان پشتیان بەستووە بە دەوڵەت، بەرگری لە دەوڵەت دەکەن و لە مەترسییە دەرەکییەکان دەیپارێزن، وەک ئەو یەکگرتوورییەی لەنێوان پێشمەرگە و سوپای عێراق و میلیشیا سەربازییەکان هەبوو لە دژی داعش[18]، لەلایەکی دیکەشەوە وڵاتێکی بەهێز و یاسا سەروەر دەبێتە هەڕەشە بۆ سەر ئەو هەموو بەرژەوەندییە کەسییەیان کە سەری کێشاوە بۆ تاڵانکاری و بەکارهێنانی سامانی دەوڵەت و کۆنترۆڵکردنی پۆلیس و سوپا و هێزەکانی پاراستنی سنوور. بنەماڵە سیاسییەکان و کەسایەتییە خاوەنپێگەکان، بۆ مانەوەیان پێویستیان بە مانەوەی دەوڵەتە، بەڵام دەوڵەتێکی بێهێز. ئەم بەردەوامییەی هاوکاری و ململانێ، بنەماڵە سیاسییەکان دەپارێزێت، بەڵام دەسەڵات و پێگەی دەوڵەت زۆر لاواز دەکات، وەک ئەوەی لە بنەمای لادەولەدا (لادولـة-دژەدەوڵەت یان بێدەوڵەت) خۆی دەبینێتەوە کە ئامانجی سەرەکی کەسایەتییە سیاسییەکان دەبێتە لاوازکردنی دەوڵەت، ئەمەش بەڕادەیەک کە نەتوانرێت لەلایەن دەوڵەتەوە لێیان بپرسرێتەوە. هەروەها ئەم چەمکە خواستی میلیشیاکانیش بۆ دەوڵەتێکی لاواز دەگرێتەوە کە نەتوانێت هەموو هێزەکان کۆنترۆڵ بکات، بەڵام ئەم چەمکە هاوپەیمانێتی نێوان بنەماڵە و کەسایەتییەکانی دیکەی دەوڵەت بەئامانجی پاڵپشتی ئابووری و خۆڕێکخستن ناگرێتە خۆی.

"بنەماڵە سیاسییەکان و کەسایەتییە خاوەنپێگەکان، بۆ مانەوەیان پێویستیان بە مانەوەی دەوڵەتە، بەڵام دەوڵەتێکی بێهێز."

نزیکەی سەدەیەکە و لەو کاتەوەی عێراق بووە بە دەوڵەت، جێگیری بەخۆیەوە نەبینیوە. سەردەمی پاشایەتی بووبێت یان کۆماری، ئەم دەوڵەتە ناوی لەگەڵ هێز و دەسەڵاتدا هاتووە، ئەمەش بە مانای ئەوە دێت کە ڕووخانی شێوازێکی فەرمانڕەوایی کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر دووبارە بونیادنانەوەی سیستەمێکی دیکە هەبووە، بۆیە ئەو کەسانەی کە لە دەسەڵاتدا بوون سەرنجیان لەسەر کۆنترۆڵکردنی دەوڵەتەکە بووە نەک ئەوەی بە شێوەیەکی کاتی بەڕێوەی ببەن. ئێستاش دەوڵەتێکی بەردەوامی لاواز، هەلی بۆ بنەماڵە و پارتەکان ڕەخساندووە کە بەم چەشنە دەسەڵات بگرنە دەست، جا پارت و بنەماڵەکان مەزهەبی بن یان ئایینی و میلیشیایی.

تەنانەت لە حیزبی بەعسیشدا کە ئایدۆلۆجیایەکی سۆشیالیسانەی هەبوو، برەو بە دەسەڵاتێکی بنەماڵەیی دەدرا. هەرچەندە سیستەمی بەعس، سیستەمێکی تەواو هەرەمی بوو، بەڵام لە عێراق بووبووە ئامرازێک بەدەست بنەماڵەی سەددام حسێنەوە و لە سووریاش بەدەست بنەماڵەی ئەسەدەوە بوو. لە لێکۆڵینەوەیەکی هەردوو توێژەری عێراقی، فالح عەبدولجەبار و هیشام داودا، ئاماژە بەوە دەکەن کە لەو پارتەشدا چەقی دەسەڵات لە دەستی سەدامدا بووە و بەپێی پێویستی و گرنگی ئەرکەکانیش، ئەندامانی بنەماڵەکەی هێناوەتە پێشەوە.[20] بۆ نمونە سەددام شەڕی ئێرانی دایە دەست عەدنان خەیروڵای خاڵۆزا و ژنبرای کە وەزیری بەرگری بوو، هەروەها کوڕەکەی کردە فەرمانداەی هێزە تایبەتییەکانی عێراق.[21] کۆمەڵێک توێژەری دیکە حیزبی بەعسیان وەک حیزبێکی

عەشیرەتگەرایی-نوێ پێناسە کردووە، ئەمەش بەو مانایەی کە هاوسۆزی و ئەزموونی هاوبەش ئەندامەکانی پێکەوە بەستبووەوە، نەک ئایدۆلۆژیا.[22] بەدڵنیاییەوە دوای ڕووخانسی سەددام لە ساڵی ٢٠٠٣ دەسەڵاتی خێڵ دووبارە دەرکەوتەوە.

لەژێر فەرمانڕەوایەتی ستەمکارانەی بەعسدا، گرووپە ئۆپۆزسیۆنەکان ناچار بوون بەنهێنیی و لەژێر ناوی خوازراودا کار بکەن، بەڵام گۆڕانی بارودۆخی سیاسی عێراق بۆ کەشێکی پڕ ململانێ، دۆخەکەی گۆڕی و وای کرد کەسایەتیە بەهێزەکان و بنەماڵە سیاسییەکان دەربکەون. لە یەکەم هەڵبژاردنی دوای ڕووخانی بەعس، کاندیدەکان بەهۆی ئەو حیزبانەوە خۆیان دەردەخست کە ئۆپۆسیسیۆنی سەددام بوون و لە دەرەوەی عێراق تاراوگەنشین بوون، بەڵام لەم هەڵبژاردنانەی ئەم دواییەدا، دەرکەوتن و بەئەستێرەبوون لەناو گۆڕەپانی سیاسیدا، جگە لە لایەنداری حیزبی و بوونی مێژوو دژی بەعس، پێویستی بە شتی دیکە هەبوو. هەروەها لەگەڵ قوڵبوونەوەی دەسەڵاتی تایەفی و ململانێی ناو هەموو کۆمەڵەکاندا، بنەماڵە سیاسییەکان و کەسایەتییە خاوەنپێگەکان، یان دەستیان دەگرت بەسەر حیزبەکانیاندا، یان حیزبی تازەیان دروست دەکرد.

جگە لە موقتەدا سەدر، هەموو ئەو سەرۆک حیزبە سیاسیانەی کە لەدوای ساڵی ٢٠٠٣ بوون بە فەرمانڕەوا، لە سەردەمی سەددامدا لە مەنفا ژیاون و زۆربەشیان ناوی خوازراویان هەبووە. کاتێک ئەمانە گەڕانەوە بۆ ناو عێراق و خۆیان بۆ هەڵبژاردنەکان پاڵاوت، زۆر بە ئاشکرا جەختیان لە ناوی بنەماڵەکانیان دەکردەوە، تاوەکو دڵنیایی بدەن لەوەی کە سەر بەو هۆز و مەزهەبانەن، هەروەها بۆئەوەی

کێشەی نەبوونی ناوبانگیشی پێ چارەسەر بکەن. بۆ نمونە نوری مالیکی سەرۆکوەزیرانی پێشوو کە پێشتر ناوە خوازراوەکەی (جەواد) بووە، بەو ناوەی پێشووی بانگەشەی بۆ خۆی دەکرد و زۆرجار ئەوەی بە هەوادارانی دەگوت کە باپیری شاعیر بووە و لە سەردەمی پاشایەتیشدا وەزیر بووە. پێشتر مالیکی سەرۆکی حیزبی دەعوە، جەنگ و ململانێیەکی توندی لەگەڵ موقتەدا سەدردا هەبوو کە زاوای دامەزرێنەری پارتەکەیە؛ ئەمەش بەڕادەیەک بوو کە لەدوای هێرشەکانی ئەمریکا، مالیکی هەوڵی تیرۆرکردنی سەدری دا، بەڵام دوای ئەوەی کە هێزەکانی چواردەوری سەرۆکوەزیرانیان گرت و داوایان لە ئەمریکا کرد بۆ هەڵاتنی. محمد شیاع سودانی کە بەم دواییانە بووە سەرۆکوەزیرانی عێراق، تاکە سەرۆکوەزیرانە کە لە کاتی فەرمانڕەوای سەددامدا لە مەنفا نەژیاوە.

پێشینەی ئەو ململانێ سیاسییەی لە هەرێمی کوردستان لە ساڵی ١٩٩٢ دا هەبوو، ڕێگەی خۆش کرد بۆ ئەوەی کە کۆمەڵگەکە جێگیری زیاتر بە خۆیەوە ببینێت و لە ڕووی ڕۆشنبیری و شارسازی زیاتر پێش بکەوێت. ئەمڕۆ دانیشتوانی هەرێمی کوردستان زیاتر لە بابەتی پرسە نەتەوایەتیەکان، گرنگی بە خزمەتگوزاری و بەکاربردنی کاڵا دەدەن.[23] لە کوردستانیش کە لەدوای سەددامەوە شێوازی حکومڕانی گۆڕانکاری بەرچاوی بەخۆیەوە بینەوە، بنەماڵە سیاسییەکان و کەسایەتییە خاوەنپێگەکان دەستیان بەو بەسەر حیزبەکاندا گرتووە و ڕێگرن لە دروستبوونی سیستەمێکی دیموکراسی. لەوێ ئەو دژیەکییەی کە لەنێوان سیستەمێکی فەرمانڕەوایەتی نانەتەوەی و کۆمەڵێک سیاسی دواکەوتوودا هەیە، ئەو بۆشاییە گەورەیە بەتەواوەتی دەردەخات کە نێوان خەڵک و حکومەتدا هەیە، هەروەها گواستنەوەی هێزیش لە

حیزبەوە بۆ بنەماڵەکان، وای کردووە حکومەتی هەرێمی کوردستان (KRG) تەواو لە خواستی بوون بە دەوڵەت و قەوارەیەکی خۆبەڕێوبەر دوور بکەوێتەوە.

هۆکارەکانی ئەم دۆخە

ئەو هۆکارانەی کە پەیوەندییان بە سەرهەڵدانی حوکمی کەسایەتی و بنەماڵەکانەوە هەیە بریتین لە: خێڵەکیبوونی کۆمەڵگە، ئابووری پشتبەستوو بە نەوت، لاوازبوونی حکومەت بەهۆی چەند دەیەیەک لە پێکدادانی بەردەوام و سزا ئابووریەکان، لەگەڵ دەستێوەردانی وڵاتانی دراوسێ.

خێڵەکیبوونی کۆمەڵگە: زۆرینەی بنەماڵە سیاسییەکانی عێراق پاشخانێکی خێڵەکییان هەیە و نەریت و کەرەستە خێڵەکییەکان بۆ پاڵپشتی کارەکانیان و ڕەوایەتیدان بە خۆیان بەکار دەهێنن، هەروەها دەیانەوێت شێوازی حکومڕانی خێڵیش پەیڕەو بکەن، ئەوان پەیڕەوی شێوازێک دەکەن کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی عوسمانی و بەریتانییەکان. بۆ نموونە زۆرجار لە سەردەمی عوسمانییەکاندا، کۆمەڵێک کەسایەتی ناو خێڵەکان دەستنیشان دەکران و دەکران بە فەرمانڕەوای میرنشینەکان، لەبەرامبەریشدا ئەم خێڵانە پەیوەندی خۆیان لەگەڵ ئەستەمبوڵدا بەکاردەهێنا بۆ زیادکردنی سامان و بەهێزکردنی دەسەڵاتەکەیان.[24] بەدرێژایی مێژووی عێراق، بنەماڵە سیاسییەکان لە هەڵبەزودابەزە سیاسییەکان ڕزگاریان بووە و دەسەڵاتە سەرکەوتووەکان ئەوانە بوون کە هاوسەنگییەکیان لەنێوان هەماهەنگی و ڕازیکردنیان و سنووردانان بۆ کاریگەرییان ڕاگرتووە.

پارچەپـارچەبوونی کـۆمەڵایەتی و سیاسـی: جەنگـی نـاوخۆ لە هەرێمـی کوردسـتان (١٩٩٤-١٩٩٧)، کوردسـتانی کـرد بە دوو بەشەوە و هەر لایەکیان حیزب و هێزی ئاسایش و دەڤەری خۆیان هەبوو. لە عێراقی فیدراڵ، توندوتیژییە مەزهەبیەکانی نێوان شیعە و سوونە حیزبەکانی چەکردار کرد و چەکدارەکانیان بوون بە گرپی میلیشیایی گەورە، دواتریش زۆربەی میلیشیاکان بوون بە هێزێکی پشـتیوانیکراو لەلایەن دەوڵەت و نـاونران "هێزەکـانی حەشـدی شـەعبی" و وەک بەشـێک لە دەزگـای ئاسایشـی دەوڵەت متمـانەی ئاینی و یاساییان پێ درا.

ئابووری پشتبەستوو بە نەوت: داهاتی نەوتیی عێراق، نزیکەی سەدا نەوەدی بـودجەی حکـومەت پێـک دەهێنێـت، ئەمەش "دەوڵەتێکـی کرێچی"ی دروست کردووە و کە تێیدا حکومەت بووە بە داینەمۆی سەرەکیی ئابووری و هەلی کار. لەکاتێکدا لەدوای ساڵی ٢٠٠٣ەوە هـیچ بنەمـاڵەیەک جێگەی بنەمـاڵەی سـەددامی نەگرتـووەتەوە، بەڵام ئەو حیزبانەی لە ململانێدان سـەرچاوەکانی دەوڵەت قۆرخ دەکەن و تۆڕی گەورەی بۆ بەرژەوەندیەکانیان پێ دروست دەکەن، پاشـان پاڵپشتی کەسانی خۆیـان دەکەن لە چوونە نـاو حکومەت و پلەیـان بەرز دەکەنەوە و بەرەو بەرژەوەندیەکانیان ئاڕاستەیان دەکەن. بۆ نمـونە کاتێـک مـوقتەدا سـەدر دەزانێـت کە کـۆنترۆڵکردنی تەواوی وڵاتەکە لەسـەروو تواناکـانی ئەوەوەیە، بەردەوام چاوی لە هەردوو وەزارەتـی نەوت و کارەبـایە و کەسـانی نزیک لێی، ئەو وەزارەتـانە بەڕێـوە دەبەن و گرێبەسـتەکان بە قـازانجی بزنسـەکانی سـەدر یەکلایـی دەکەنەوە، هەرکـاتێکیش یەکێـک لە بەرژەوەنـدییەکانی مەترسی بکەوێتە سەر، میدیا و میلیشیاکانی فریای دەکەون.[25]

لاوازیی دەوڵەت: لەدوای ڕووخانی مەرکەزیەتی بەعسی دیکتاتۆر، حکومڕانە نوێیەکانی عیراق، دەنگیان بۆ دەسەڵاتێکی پەرلەمانی و فیدراڵی دا. ئەو حکومەتە هاوپەیمانییەی کە لە کێبڕکێی کۆمەڵێک هێزی خاوەن-شوناس دروست بوو، هەرزوو کەوتە ناو گەندەڵی و ژێردەستەیی بۆ کۆمەڵێک سیاسەت لەسەر حسابی بەرژەوەندیی دەوڵەت، بەمەش زەحمەت بوو سەرۆکە هەڵبژێردراوەکان مل بۆ لێپرسینەوە بدەن.

دەستێوەردانی وڵاتانی دراوسێ: دراوسێکانی عێراق بەرژەوەندیان لەو پارچەپارچەییەی عێراقدا هەیە. هەردوو دراوسێکەی عێراق (ئێران و تورکیا) بەردەوام مامەڵە لەگەڵ بەرپرسانی عێراق دەکەن و دەست وەردەدەنە کاروبارە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی عێراق. بۆ نمونە ئێران پەیوەندی لەگەڵ کۆمەڵێک حیزب و کۆمەڵە و کەسایەتی جیاوازەدا هەیە؛ هەر لە هادی عامری فەرماندەی سوپای بەدرەوە کە لە ساڵانی ١٩٨٠دا لەگەڵ ئێران لە دژی سەددام جەنگاوە، هەتاوەکو ڕایان ئەلکلدانی فەرماندەی میلیشیای مەسیحییەکان و چەندین کەسایەتی دیکە. تەنانەت ساڵی ٢٠١٩ کاتێک محمد جەواد زەریف سەردانی عێراقی کرد، تەنها لەگەڵ بەرپرسانی حکومەتدا کۆ نەبووەوە، بەڵکو لەگەڵ سەرۆکهۆزەکانیشدا کۆبووەوە کە ئەمە کارێکە دژە بە بنەما سەرەکیەکانی ئیتیکی دیبلۆماسی. بابەتێکی دیکە پەیوەندی وزەیە لەنێوان تورکیا و حکومەتی هەرێم کە ئێستا زیاتر بە کەسیی کراوە و وەک مامەڵەیەکی نێوان ڕەجەب تەیب ئەردۆغان و بنەماڵەی بەرزانی دەردەکەوێت، چونکە مامەڵەکردن لەگەڵ کۆمەڵێک بەرزانی بەهێزدا ئاسانترە لە مامەڵەکردن لەگەڵ حکومەتێکی بەهێز.

کێشەی ئایدۆلۆجیا: لە سەردەمی مۆدێرنە، لە عێراقدا ئەو حیزبانە کەمبوونەتەوە کە ئایدۆلۆجیا ئاراستەیان دەکات،[27] ئیسلامی سیاسی و حیزبە نەتەوایەتیەکانیش شکستیان هێناوە و ئەو هێزەیان نەماوە. خاڵێکی دیکەش ئەوەیە نە لە عێراق و نە لە هەرێمی کوردستان، هیچ ئۆپۆزسیۆنێکی بەهێزی عەقڵانی و ئەخلاقی سەریان هەڵنەدا کە بتوانن لە دژی حوکمی بنەماڵەکان بووەستنەوە و بتوانن ئەو ڕەوتە ببوژێننەوە.

بنەماڵە سیاسییەکانی هەرێمی کوردستان

دەتوانین یاریزانانی سیاسی گۆڕەپانی کوردستان، بکەین بە سێ کۆمەڵەوە: پارتی و بنەماڵەی بەرزانی، یەکێتی و بنەماڵەی تاڵەبانی، کۆمەڵەکەی دیکەش نەوەی نوێ و گۆڕانن.

پارتی و بنەماڵەی بەرزانی

زیاتر لە نیو سەدەیە بنەماڵەی بەرزانی لەناو چەقی دەسەڵاتی پارتی دیموکراتی کوردستانن و لە ساڵی ١٩٩٢ەوەوە هەمان پێگەشیان لە حکومەتی هەرێمی کوردستاندا هەیە. ناکۆکی نێوان بنەماڵەی بەرزانی و تاڵەبانی بۆ ساڵانی ١٩٦٤ دەگەڕێتەوە، کاتێک کۆمەڵێک ئەندام مەکتەب سیاسی بەهێزی ئەوکات، لە مەلا مستەفای دامەزرێنەری پارتی هەڵگەڕانەوە و تۆمەتباریان کرد بە قۆرخکردنی دەسەڵات لە بەرژەوەندی بنەماڵەکەی و حسابنەکردن بۆ کەسانی پلەیەکی حیزبەکە. ئەو کەسانەی کە ڕابەرایەتی ئەم بەرەیەیان دەکرد، ئیبراهیم ئەحمەد و جەلال تاڵەبانی بوون کە دواتر جیا بووەنەوە و یەکێتی نیشتیمانی کوردستانیان دروست کرد.[28]

هێشتا خەیاڵی پارتی گیرۆدەی ئەو جیابوونەوەیەیە و تەواوی دونیابینی سیاسی لە کوردستاندا لەسەر ئەو ڕووداوە دامەزراندووە.[29] لە ساڵانی ١٩٤٦-١٩٦١ مستەفا بەرزانی وەک سەرۆکی خێڵێک، پارتی دیموکراتی کوردستانی دامەزراند و پشتیوانیەکی جەماوەری گەورەی بۆ جوڵانەوە چەکداریەکەی لە دژی حکومەتی عێراق بەدەست هێنا کە ئامانجەکەی بەرگریکردن بوو لە مافەکانی کورد. ئەم کارەی بەرزانی لەلایەن کۆمەڵێک کەسایەتی چەپی ناوخۆیی و نێودەوڵەتییەوە پشتیوانی دەکرا، بەڵام جیابوونەوەی بەرەی مەکتەبی سیاسی، بووە ئاڵنگارییەک لەبەردەم سەرکەوتنی و ئەمەش وای کرد کە بگاتە ئەو باوەڕەی کە پەیوەندی خوێنی لە پەیوەندی حیزبایەتی و ئایدۆلۆژی بەهێزترە. لەسەر ئاستی کەسیش جیابوونەوەی تاڵەبانی وەک پێوەدانێکی بەئازار وابوو، چونکە بارزانی ئەوی وەک کوڕی خۆی تەماشا دەکرد. دوای کۆچی دوایی مستەفا بەرزانی لە ساڵی ١٩٧٩، مەسعودی کوڕی سەرۆکایەتی پ.د.ک گرتە دەست.

پارتی سەردەمی مەسعود بەرزانی، کۆمەڵێک ئەندامی مەکتەب سیاسی نوێ و دەزگایەکی هەواڵگری پشتیوانیان دەکرد کە بەدڵنیاییەوە دەزگاکە تەواو ئینتیمای بۆ بنەماڵەکە هەبوو. بەو جۆرە کوتلە بەهێزەکان و ئەنجومەنی سەرکردایەتی و ئەندامانی مەکتەبی سیاسی کەوتنە کەنارەوە و چیتر ئەو ئازادیەی پێشوویان بۆ گفتوگۆکردن و تاوتوێکردنی کێشەکان نەبوو، با بەرزانیش لە کۆتاییدا قسەی بکردایە. تا ئەمڕۆ بەرزانی ئەو کەسانەی ناو حیزبەکەی وەک ئامرازێک بۆ جێبەجێکردنی ئامرازەکانی تەماشا دەکات. دەسەڵاتی بنەماڵەی بەرزانی کە درێژ دەبێتەوە بۆ سنوورێکی فراوانتر لە خێڵ، دەستەواژەکانیشی گرتووەتەوە: لە

(کاک) براگەورەوە گۆڕاوە بۆ سەرۆک و چووەتە ئاستێک کە مەرجەع "ڕێبەری باڵا"شی پێ دەگوترێت.

دیاریکردنی کەسێک بۆ جێگرەوەی مەسعود بەرزانی (لەدایکبووی ١٩٤٦) کە شتێکی پێشبینیکراو بوو، گرژی زیاتری لە دەسەڵاتدا دروست کرد چونکە مەسروری کوڕەگەورەی و نێچیرەڤانی برازای دیارترین ڕکابەر بوون. بەتێپەڕبوونی کاتیش ململانێی نێوان نێچیرەڤان (سەرۆکی هەرێم) و مەسرور (سەرۆکی حکومەتی هەرێم) توندتر دەبوو. لە ساڵی ٢٠١٩ کاتێک مەسعود کوڕەکەی کرد بە سەرۆکوەزیران، هەر لە هەمان کاتدا دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێمی کەم کردەوە و پاش ئەوە پۆستەکەی بۆ نێچیرەڤان بەجێ هێشت. مەسرور بە پاڵپشتی باوکی وەک سیاسییەکانی دیکەی عێراق، لۆبی خۆی لەگەڵ ئەمریکییەکان پاراست، تاوەکو خۆی لەبەرچاوی ئەمریکیەکان جوان بکات و تۆڕی پەیوەندیەکانیشی فراوانتر بکات، پاشان دەسەڵاتی خۆی بچەسپێنێت و تۆڕی دەسەڵاتی ئامۆزاکەشی بچووک بکاتەوە. لە ناوەندی یارییەکانی ئەم سێ دەسەڵاتدارە سەرەکییەدا، مەکتەبی سیاسی و ئەنجومەنی سەرکردایەتی پارتی، لەکەناردا مابوونەوە و لەپشت هەر کەسێکەوە بوون کە بەرزانی بیکاتە جێگرەوەی خۆی. هەر لە هەمان کاتیشدا ئەندامانی بنەماڵەی بەرزانی خاوەنی زۆربەی پێگە سیاسی و ئەمنی و ئابوورییەکان بوون. بەردەوام لەگەڵ گەشەکردنی ئەم خێزانەشدا سامان و پۆست و پێگەی حکومی زیاتریان پێویست دەبێت، بۆئەوەی بەیەکسانی دابەشی بکەن. (ئەگەر پێشبینی ئیبن خەلدوونی فەیلەسوفی سەدەکانی ناوەڕاست لەم بابەتەدا وەربگرین، ئەمە لە ئایندەدا مەترسی بۆ سەر هەژموونی بەرزانیەکان دەبێت.[30])

دروستبوونی یەکێتی نیشتیمانی کوردستان لە ساڵی ١٩٧٥دا، وەک شۆڕشێک وابوو دژی دەسەڵاتی بنەماڵەیی لە پ.د.ک دا، بەڵام ئەمڕۆ ئێمە بەپێچەوانەوە بەهێزبوونی حوکمی بنەماڵە لەناو یەکێتیدا دەبینین. ئێستا بافڵ تاڵەبانی کوڕەگەورەی جەلال تاڵەبانی سەرکردایەتی ئەو پارتە دەکات. بۆ هێشتنەوەی دەسەڵات لەدەستی بافڵ و قوبادی کوڕەبچووکدا، بنەماڵەکە تەواو لاسایی بنەماڵەی بەرزانی دەکەنەوە و دەسەڵاتی نەوەکانیان پەرە پێداوە. سەرباری ئەوە جەلال تاڵەبانی کاتێک تەواو نەخۆش بوو و نەیدەتوانی حیزبەکەی بەڕێوە ببات، وازی لە سەرۆکایەتی حیزبەکەی نەهێنا، ئەمەش قورسی پرۆسەی گۆڕینی کەسی یەکەم نیشان دەدات ئەگەر لە مەرگیش نزیک بێت.

لە سەرەتای دروستبوونیدا یەکێتی دەیویست وەک حیزبێکی شارستانی نزیک لە چەپەکان خۆی نیشان بدات و بەپێچەوانەی نەریتیبوونی پارتیەوە دەر بکەوێت. بۆیە لە پەیکەری ڕێکخراوەیی و چەمکە سیاسییەکانیدا لاسایی بەلشەفیەکانی ڕووسیای سەرەتای سەدەی بیستی دەکردەوە و مەکتەبی سیاسییەکەی بەهێز دەکرد کە ئەمە شتێکی باوە لە حیزبە کوردییەکاندا، هەروەها لەجیاتی سەرۆکیش وشەی سکرتێری گشتیان بەکار دەهێنا. لەناو یەکێتیدا دوو دەستە خەڵکی جیاواز هەن؛ هەندێکیان بۆ بەرژەوەندی گشتی ناو یەکێتی کار دەکەن و هەندێکیشیان ململانێی دەسەڵات دەکەن. تاڵەبانی باوک زۆر بەلێزانی مامەڵەی لەگەڵ ئەو دوو دەستەیەدا دەکرد و بۆ بەرژەوەندی خۆی بەکاری دەهێنان. وەک ئەوەی عادل عەبدولمەهدی کە هاوڕێی دێرینی تاڵەبانی و سەرۆکوەزیرانی

پێشــوو لە وەســفی تاڵەبــانیی باوکــدا دەڵێــت: "تاڵەبــانی لەپێنــاوی ڕاگرتنی هاوسەنگیدا لە بنەمایەکەوە بازی بۆ بنەمایەکی دیکە دەدا و ڕووبەڕووی کۆمەڵێــک ئاڵنگــاریی دژبەیەک دەبــووەوە."[31] پــاش ئەوەی دۆخی تەندروستی تاڵەبانی بەرەو خراپی ڕۆیشت، سەرەتا دەســەڵات چــووە دەســتی ژنەکەی (هێــرۆ)، دوای ئەوەش چــووە دەستی بافڵی کوڕی و لاهوری برازای. دوای کودەتایەکی خێزانی لە ســاڵی ٢٠٢١دا، بافـڵ ئـامۆزاکەی کەنـارگیر کـرد و لە کـۆنگرەی ســاڵی ٢٠٢٣ی حیزبەکەشــدا بەبــێ ڕکــابەر کــرا بە ســکرتێری یەکێتی.[32]

لەڕابــردوودا بــوون بە ئەنــدامی مەکتەبــی سیاســی لە یەکێتیــدا، پێویستی بە خزمەتێکی زۆر و بردنەوەی ململانێیەکی بەهێزی ناو کـۆنگرە هەبـوو، بەڵام کاتێـک لەو حیزبەشـدا وەک پـارتی، حـوکمی بنەماڵە بردییەوە، بافڵ تاڵەبانی بەشێوەیەکی تاکلایەنانە ئەندامانی مەکتەبی سیاسی بە خەتی قەڵەمەکەی دیاری کرد. ئێستا هەردوو حیزب تەنها لەو خاڵەدا جیان کە کۆنترۆڵی دوو ناوچەی جیاوازی کوردســتانیان کــردووە (یەکێتــی ســلێمانی و پــارتیش هەولێــر و دهـۆک)، ئەگەرنـا ئەو دوو حیـزبە هـیچ جیـاوازییەکی ڕاسـتەقینەی ئایدۆلۆژی و سیاسییان نییە.

بزوتنەوەی گۆڕان و جوڵانەوەی نەوەی نوێ

ســاڵی ١٩٩٤ و تەنهــا دوای دووســاڵ لە دروســتبوونی حکــومەتی هەرێمــی کوردســتان، یەکێتــی و پــارتی دەســتیان کــرد بە شــەڕی نــاوخۆ، ئەو نائومێــدییەی کە بەهــۆی خراپبەڕێــوەبردنی هەردوو ئیدارەکە و گەندەڵی و قۆرخکردنی دەسەڵاتەوە دروست بوو، وای

کرد پارتی ئۆپۆزسیۆن دروست ببن. بەو شێوەیە ساڵی ٢٠٠٩ نەوشیروان مستەفای جێگر و هاوڕێی دێرینی تاڵەبانی، یەکێتی بەجێ هێشت و بزوتنەوەی گۆڕانی دروست کرد، ئەمەش بەهۆی ئەوەی کە نەیتوانی لە حیزبەکەی پێشویدا هیچ گۆڕانکارییەک دروست بکات.

بەڵام بەداخەوە، سەرەڕای ئەوەی نەوشیروان مستەفا دەیزانی کە حوکمی بنەماڵەیی دەردێکی کوشندەیە لە هەرێمدا، گۆڕان تەنها کۆمەڵێک دەموچاوی گۆڕی. نەوشیروان وەک سەرکردەیەکی کاریزمی لێهاتوو، یارمەتیدەر بوو بۆئەوەی پایەیەکی مەعریفی بۆ بزوتنەوەکە دابنرێت، ئەو داینەمۆی بزوتنەوەکە بوو، بەڵام سەرەکیترین خاڵی لاوازیشی بوو. ئەو ئەوەندە پەلکێش کرایە ناو ململانێی بنەماڵەی بەرزانی و تاڵەبانی، نەیتوانی لە ڕابەرێکی جەماوەرییەوە ببێتە بنیادنەری دامەزراوەیەکی بەهێز و خۆگر. تەنانەت کاتێک نەوشیروان مستەفا بۆ نەخۆشییەکەی لە لەندەن بوو، بزوتنەوەکەی لە بریارە گرنگەکاندا بۆ ئەو دەگەڕایەوە. لە هەڵبژاردنی ساڵی ٢٠١٣ دا بزوتنەوەی گۆڕان توانی لە یەکێتی بباتەوە، بەلام دوای ئەوەی نەوشیروان مستەفا لە ساڵی ٢٠١٧ دا کۆچی دوایی کرد و نما و چیای کوڕی دەسەلاتیان کەوتە دەست، لە هەڵبژاردنی ساڵی ٢٠٢١ دا بزووتنەوەکە بەتەواوەتی توایەوە.

هەرسەبارەت بە چیرۆکی نەوشیروان مستەفا، تیۆرییە سیاسییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە سەرکردە کاریزماییەکان دەکرێت لە قۆناغی سەرەتادا بۆ دروستکردنی بزوتنەوەکانیان گرنگبن، بەڵام ئەم سەرکردە کاریزمیانە زیان بە بەدەزگابوون دەدەن و حوکمی کەسیی بەهێز دەکەن.[33] ڕەنگە کەسێک بپرسێت کە ئەو و جەلال

تاڵەبانی چەندێک ئاگایان لەو ئاگادارکردنەوەیەی نیچە بێت کە لەم ڕستەیەدا دای دەڕێژینەوە: ئەی شەڕی دێوەکان دەکەن، پێویستە ئاگاتان لەوە بێت کە خۆتان نەبنەوە بە دێو.[34]

لە کۆتاییدا، ڕۆشتن بەرەو حوکمی تاکەکەس لە دوا هێزی سیاسی هەرێمی کوردستاندا کە نەوەی نوێیە، زۆر بەرچاوە. نەویٚ نویٚ جولانەوەیەکی پۆپۆلیستیە و لە ساڵی ٢٠١٨دا دروست بووە. کەسایەتی دیاری ئەم بزووتنەوەیە شاسوار عەبدولواحیدە کە یەکێکە لەو دەوڵەمەندە پیاکەوتەکانەی کە بەهۆی گەرمبوونی بازاڕی خانووبەرەوە دروست بووە و بەمەش بووە بە پاڵپشتییەکی ئابووری بۆ جووڵانەوەکەی.

کەسایەتی و بنەماڵە سیاسییە بەهێزەکانی ناو شیعە

وەک پارتە کوردییەکانی هاوشانیان، لە حیزبە سیاسییە عەرەبییەکانیشدا بەچەندین ڕێگەی جیاواز، کەسایەتی و بنەماڵە سیاسییە بەهێزەکان باڵ بەسەر شیعە و سوننەکاندا دەکێشن.

کەسایەتییە ئاینییەکان وەک سیاسییەک

شیعەکان زۆرینەی دانیشتوانی عێراق پێک دەهێنن، بەم هۆیە ئەم مەزهەبەی ئیسلامیش چووەتە ناو دڵی سیاسەتی عێراقەوە. مەزارگەکانی شیعە لە هەموو عێراقدا بڵاو بوونەتەوە و زەمەنێکی درێژیشە نەجەف شارێکی پیرۆزە.[35] نەجەف تەنها حەوزەی زانستی شیعەکان نییە، بەڵکو سەرچاوەی بەرهەمهێنانی بیرۆکە و بڕیارە سیاسییەکانیشیانە.[36] گەورەترین دەسەڵاتی ئایینی شیعە: (گەورەترین مەرجەع) ئایتوڵڵا عەلی سیستانی کە لە ساڵی ١٩٣٠

لەدایک بووە، لەو شارە دادەنیشێت و حەوزەی عیلمی لەوێیە. لەو سالانەوە کە عێراقی تێدا دروست بووە، مەرجەع بەشدارە لە سیاسەت؛ بەنزیکەیی لەو کاتەوەی کە کازم یەزیدی لە ساڵی ١٩١٧ لە شۆڕشی نەجەف بەشداری کرد[37]. ئەمە هەتا ئێستا بەردەوامە کە سیستانی ڕۆڵێکی بالای هەیە و لە دیاریکردنی پێگە سیاسییەکان و بڕیارە یەکلاکەرەوەکانی وەک نووسینەوەی دەستوور و فتوادان لە دژی داعش و دژایەتیکردنی هەڵبژاردنەوەی نوری مالیکی بۆ سێیەم خول ڕۆڵی هەبووە.[38] تەنانەت لە حەوزە کە شوێنی زانستە و نەریتێکی بنەماڵەیی تێدا نییە، هەندێک لە مەرجەعەکان پێگەی خۆیان بۆ چوونە ناو سیاسەت و بەدەستهێنانی سامان و پێگە بۆ بنەماڵەکانیان بەکار دەهێنن. گەر تەماشای ڕابردوو بکەین دەبینین پێگەی محمد بحر العلوم و ئەبو قاسم ئەلخوئی و محمد باقر سەدر و محمد باقر حەکیم، یارمەتیدەر بووە لەوەی کە زۆر ئاسایی بێت کە ئەندام و بنەماڵەکانیان ببن بە چەقی سیاسەت لە عێراق.

موقتەدا سەدر تاقە کەسایەتییەکە لەناو شیعەکاندا کە پێگە نیشتیمانییەکەی تەواو ئاوێتە بووە لەگەڵ شەهیدبوونی محمد سادق ئەلسەدری باوکی کە دامەزرێنەری حیزبی دەعوە بوو، سادق سەدر ساڵی ١٩٩٩ بە دەستی بەعس کوژرا. هەرچەندە موقتەدا تەمەنێکی کەمی هەیە بۆئەوەی ببێتە ڕابەرێکی ئایینی، بەلام سەدر سەیدە (نەوەی پێغەمبەر محمد) و سەروەتە کۆمەلایەتی و سیمبولی و ئاینییەکەی زۆر زیاترە لە هاوتاکانی. موقتەدا دوای ئەوەی لە کاتی سەددامدا لە عێراقدا مایەوە و نەچوو بەرەو مەنفا، ئیدی بەهۆی کەسایەتیە بەهێزەکەی و هەوڵە زۆرەکانییەوە، وەک ڕابەرێکی بەهێزی سیاسی دەرکەوت و گروپێکی ئایینی شوێنکەوتەی بوون. ئەو ئێستا بەهۆی دەسەلاتەکەیەوە بەشێوەیەکی سەربەخۆ و

هاوتەریب بە حکومەت جوڵە دەکات، ئەمەش ڕاددەیەک لە ئازادیی داوەتێ بۆ کارکردن.

ناوەندێتی دەسەڵاتی سەدر و ئارەزووی زۆری بۆ کۆنترۆڵکردنی سیاسەتی عێراق، هەروەها ویستی بۆ سەربەخۆبوون لە سوپای پاسدارانی ئێران و هۆشدارییەکانی لەدژی ئێران، وای کردووە سەدر لەلایەن عێراقی و ئێرانییەکانیشەوە ڕووبەڕووی سیاسەتی پەرتکە و زاڵبە ببێتەوە. بۆ نموونە بەهۆی دەستێوەردانی ئێرانییەکانەوە، سەدر و قەیس خزعەلی شاگردی لەیەکتر جیا بوونەوە، لە کاتێکدا پێشتر قەیس خزعەلی لە ڤیدیۆیەکدا ئاو بۆ سەدر دەگێڕێت[39]، دواتر قەیس لە سەدر جیابووەوە و بە پاڵپشتی ئێران میلیشیاکانی عەسائیبی ئەهل-ئەلحەقی دروست کرد[40]، دواتریش شوێنپێی سەدری هەڵگرت و لە فەرماندەی میلیشیاوە بوو بە سیاسی. خزعەلی سەرپەرشتی گەورەبوونی عەسائیبی ئەهل-ئەلحەقی کرد لە بەدەستهێنانی یەک کورسی پەرلەمانەوە لە ٢٠١٤، بۆ پانزە کورسی لە ساڵی ٢٠١٨. لە کانونی یەکەمی ساڵی ٢٠١٩ خزعەلی لەلایەن وەزارەتی گەنجینەی ئەمریکاوە خرایە ناو لیستی تیرۆرەوە.[41]

ڕۆڵی سەدر وەک هێزێکی سیاسی تەواو تاکەکەسیی لەو کاتەدا دەرکەوت کە وا دیاربوو سیاسییەکانی دیکەی عێراق ڕۆڵیان کۆتایی هاتبێت. دوای هەڵبژاردنەکانی ساڵی ٢٠٢١، دەسەڵات لەناو ڕەوتی سەدردا ئەوەندە سەنتەری بوو کە موقتەدا خۆی نەهێنایە ئاستی ئەوەی کە حیزب دروست بکات. وەک شرۆڤەکاری سیاسی عێراق نیبراس کازیمی ئاماژەی پێ دەکات: "بەجێی بایەخ مانەوە (relevance) لەلای سەدر پاڵنەری یەکەمە." ئەم بە بایەخ

مانەوەیش ئامانجێکی تەواو کەسییە.[42] پشتیوانانی سەدر هەر کاتێک کەمێک دەربکەون، بەخێرایی خۆیان لە چاوی گشتی دوور دەخەنەوە، ئەمەش تەریبە بەو ئامانجەی سەدر کە دەیەوێت بەبێ ڕکابەر هەموو دەسەڵاتەکان تەنها لەلای خۆی بمێنێتەوە. بۆ دوای دەنگدانی ساڵی ٢٠٢١، سەدر دوای لە هەر حەفتاوسێ ئەندام پەڕلەمانەکەی سەر بە ڕەوتەکەی کرد کە دەست لە کار بکێشنەوە، ئەمەش بۆ خۆدوورخستنەوە بوو لەو شکستە شەرمهێنەرەی بوو بەرامبەر بە لایەنە شیعەکانی دیکەی ڕکابەری.[43]

بنماڵەی حەکیم

عەمار حەکیم نمونەیەکی دیکەی هاوشێوەیە بۆ چەقێتی دەسەڵاتی بنماڵە لەناو عێراق. ئەو نەوەی ئایەتوڵا موحسین ئەلحەکیمی مەرجەع و کوڕی عەبدولعەزیز حەکیمە کە یەکێک بوو لە کەسایەتییە سیاسییەکانی دوای سەددام. بەبڕوای یەکێک لە توێژەرە شیعییەکانی عێراق، حەکیم نمایندەی ئەو بنەماڵەیەی نەجەفە کە مەزهەبی شیعەیان بە سیاسیی کرد و کاری پیاوە ئایینیەکانی ناو مەزهەبەکەیان لە لێکۆڵینەوە لە فەقیهـ و کەسایەتییەکی ئایینییەوە گۆڕی بۆ کەسایەتی بەهێزی سیاسی.[44] لەکۆتاییدا ئێستا حەکیمیش ڕکابەرێکی دیکەی ناو گۆڕەپانەکەیە و ململانێ لەگەڵ بنەماڵە شیعییەکانی وەک بنەماڵەی سەدر دەکات.

عەمار دوای مردنی باوکی لە ساڵی ٢٠٠٩، سەرکردایەتی ئەنجومەنی باڵای ئیسلامی گرتە دەست، بەڵام کاتێک وا دیار بوو کە بەهێزکردنی دەسەڵاتەکەی شتێکی زەحمەتە، ڕەوتی حیکمەی نیشتیمانی دامەزراند کە چوستیەکی دیکەی پێوە دیار بوو. عەمار لە

ساڵی ٢٠١٧ دا دەستی لە ئەنجومەنی باڵای ئیسلامی کێشایەوە و جارێکی دیکە ئەوەی باشتر دەرخست کە ڕابەری حیزب لە عێراقدا چەنـــدە لە حیـــزبەکە گرنگتـــرە و چـــۆن ئەو ڕابەرانەی کە لە بنەماڵەکانەوە هاتوون، بەهیچ جۆرێک لەگەڵ ڕکابەرە ناوخۆییەکانی نـاو حیزبەکانیـان هەڵنـاکەن. لەم دیـمەنەدا ئەوە زۆر ئاشـکرایە کە دەکرێـت حیـزب نەمێنێـت، بەڵام ڕابەر و کاریزمـا هەر دەمێنێـتەوە، هەروەهـا ڕەگوڕیشـەی ئـایینی و سیاسـی و گەڕان بەدوای پـێگە و شـەهیدبوون، بەردەوامـی دەدات بە دروسـتبوونی کەسـایەتییەکان. بەم شێوەیە دۆخی عێراقیش هەمان شێوەی دۆخی کوردستانە.

سوننەکان

لە ســـاڵی ٢٠٠٣ەوە بەردەوام دەرکەوتـــن و نەمـــانی بنەمـــاڵە و کەسایەتییە سونییەکان زۆر بەرچاوە و دەتوانین بڵێین لە شیعە و کـوردیش زیـاترە، ڕەنـگە هەنـدێک کەسـیش ئەمە بگەڕێنـنەوە بـۆ نەبوونی دەسەڵاتێکی باڵا (مەرجەع) لەناو مەزهەبی سوننەدا.

وەک پێشتر ئاماژەمان پێ کرد، حکومەتی بەعس مۆدێلێک بوو بۆ ئەم سیاسـەتەی کە لەسـەر بنەمـای شەخسـەکانە. دەسـتبەجێ دوای ئەوەی ســـاڵی ١٩٦٨ دەســـەڵاتیان گـــرتە دەســـت، بەعـــس بـــووە بزوتنەوەیەکـی ناسیۆنالیسـتی عەرەبە کە هێزێکـی داپڵۆسـێنەری لە پشـتەوە بـوو.[46] هەرزوو پابەنـدبوون بە حیـزب و مێریتۆکراسـی[2] ڕێـگەی خـۆش کـرد بـۆ ئەوەی کە بنەمـاڵەی سـەددام و هۆزەکـانی گونـدی عـۆجەی سـەر بە شـاری تکریـت خۆیـان بـخەنە پێشـەوە.[47] لەدوای جەنگی کەنداوی ساڵی ١٩٩١، کاتێک حوکمی سەددام زیاتر

[2] ئەو شێوازەی حکومڕانییە کە کەسانی شایستە دەچنە پێشەوە.

چاوی کەوتە سەر و بوو بە کێشە، سەددام زیاتر تەنها متمانەی بە عودەی و قوسەی کوڕی هەبوو. سەددام وەک هەموو کەسایەتییە خاوەنپێگەکانی دیکە،[48] کاتێک بازنەی دەسەڵاتەکەی بچووکتر بووەوە، بەرەو لاوازبوون و گۆشەگیری زیاتر چوو، ئەو لەو کاتەدا بە کۆمەڵێک کەسی سەرلەقێنەر دەورە درابوو کە نەیاندەوێرا هیچ ڕاستییەکی تاڵ لەکاتی هێرشەکانی ئەمریکادا بڵێن.

پێش هێرشەکانی ئەمریکا لە ساڵی ٢٠٠٣، زۆربەی شیعە و کوردەکان هەستیان بەوە دەکرد کە لەژێر حکومڕانی سوننەدا لە عێراق، تەواو پەراوێزخراون. بەتایبەتی لە دوارۆژەکانی حکومڕانی بەعسدا، سوننەکان زۆرتر دەستیان بە حکومەتەوە گیر کردبوو، هەر ئەمەشە وا دەکات ئەمڕۆ باسکردنی سەرکەوتنی سوننەکان، ڕاستەوخۆ سەرکوتکردنی شیعە و کورد و شەڕ بهێنێتەوە ناو یادەوەری. ئەم یادەوەرییانەش شکڵێکی دیاریکراوی ڕوانینی بەرامبەر بە خۆیان و حکومەت و ئەوانی دیکە، داوەتە ئەم کۆمەڵگانە. هەر لە ڕووخاندنی سەددامەوە، دەرکەوتنی هەر کەسایەتییەکی بەهێزی سوننە، دەبووە هۆی سەرکوتکردنی لەلایەن حکومەتەوە، وەک ئەو سەرکوتکردنانەی پێش دەرکەوتنی داعش ناوچە سوننەکان ڕووبەڕووی بوونەوە و دابەشکاریی ناوخۆیی و جوگرافییان بەسەردا هێنرا. سەرباری ئەوە ململانێی توندی نێوان سەرکردە سوننەکانیش، بووبووە ئاڵنگاری گەورە لەبەردەم سوننەکاندا. بۆ نموونە لە کانونی یەکەمی ٢٠١١، یەک ڕۆژ دوای ئەوەی کە هێزەکانی ئەمریکا لە عێراق کشانەوە، نوری مالیکی سەرۆکوەزیرانی عێراقی ئەوکات، فەرمانی دەستگیرکدنی بۆ تارق هاشمی جێگری سەرۆککۆمار[49] و سەکردەیەکی دیاری سوننەکان لە بەغداد دەرکرد کە پێشتر هاشمی سەرۆکی حیزبی ئیسلامی

عێراق بووە. ئەو بۆشاییە سیاسییەی کە لەناو سوننەکاندا هەبوو کۆمەڵێک هەلی زیاتری بۆ کەسایەتییە بەهێزەکان ڕەخساند، بۆ نمونە ئەو دۆخەی داعش دروستی کرد و دەستی بەسەر ناوچە سونییەکاندا گرت، وای کرد پشت بە میلیشیا شیعەکان ببەسترێت بۆ کۆنترۆڵکردنەوەی.

دوای هێرشەکانی ئەمریکا، سەرەتا نوخبە و کۆمەڵە سونییەکان بەرگریان لە دەسەلاتی خۆیان دەکرد، بەڵام دواتر بەهۆی پێداویستی واقیعییەوە، خۆیان لەگەڵ دۆخەکەدا ڕاهێنا. ئیدی هەندێکیان بەشدارییان لە پرۆسەی سیاسیدا کرد و هەندێکیشیان بایکۆتی پرۆسەکەیان کرد و هەندێکیشیان بەئاشکرا جەنگیان ڕاگەیاند و لەناوچە سونییەکاندا یەکەم بەرەی یاخیبوون لە دژی ئەمریکییەکان دروست بوو. ئەمڕۆ بیرەوەرییەکانی سەردەمی سەددام و ئەو تایەفەگەرییەی کە ڕەگی داکوتیوە، وا دەکات دروستبوونی سەرکردەی سوننە، سەرکردەکانی شیعە زۆر نیگەران بکات، ئەم عەقڵیەتەش بەجۆرێک لە جۆرەکان بەرهەمی تارانە. بۆ نمونە ساڵانی ڕابردوو کاتێک ئەردۆگان نامەی پاڵپشتی بۆ سەرکردە سونییەکان نارد، گرژی لەنێوان نوری مالیکی سەرۆکوەزیرانی پێشووی عێراق و ئەردۆگاندا دروست بوو، هەروەها یەکێک لە وتەبێژە شیعییەکانی پەرلەمان تورکیای بە پارێزەری سوننەکان ناوزەند کرد.[50]

حیزبی ئیسلامی عێراق کە تاکە حیزبی سوننەی ئۆپۆزسیۆنە کە لە سەردەمی بەعسدا لە تاراوگە بوو، ڕۆڵێکی سیاسی بەرچاوی لەدوای هێرشەکانی ئەمریکا هەبوو. لە ساڵی ٢٠٠٥ەوە لە شەش سەرۆکپەرلەمان، سێ سەرۆکپەرلەمان لەو حیزبە بوون و یەک

جێگـری سـەرۆککۆماریش لەوان بـووە. لەدوای ئەو دابەشـکارییە تـائیفییەی کە لە عێـراق دروسـت بـوو، پۆسـتی سـەرۆکپەرلەمان بەشێوەیەکی نەریتی تەرخان کرا بۆ سوننەکان. لەم ساڵانەی دوایدا ئیـدی وردەوردە حزبـی ئیسـلامی عێراقـی بەرەو لاوازی ڕۆیشـت، بەتـایبەتی دوای ئەوەی نـوری مـالیکی بە تـۆمەتی تونـدوتیژی بەرامبەر شیعەکان، ڕافع عیساوی جێگری سەرۆکوەزیران و تارق هاشمی سەرۆککۆماری، ناچارکرد بەوە کرد کە ساڵی ٢٠١١ عێراق بەجێ بهێڵن.[51] هەروەها ئەم پارتە بەر سیاسەتی ڕیشەکێشکردنی بەعسیەکان (أجتثاث البعث) کەوت کە ئەم سیاسەتە تایبەت بوو بە نەهێشـتنی پاشـماوەکانی حیـزبەکەی سـەددام حسـێن، بەڵام بە شـێوەیەک بـوو کە ڕابەرە سـونییەکانی دیـکەش دەکەوتـنە بەر ئەو یاسایە. لێرەدا جێی سەرنجە بڵێین وشەی ڕیشەکێشکردن لە وشە عەرەبییەکەیدا وەک وشـە ئینگلیـزییەکەی بیرۆکراتیانە نییە و بەڵکو بە مانـای لە ڕەگەوە دەرهێنـانی گیـا زیانبەخشـەکان دێت.[52] دانـانی ئەو هەموو پەستانە وای کرد گروپە تیرۆستییە سونییەکانی وەک ئەلقاعیـدە و داعـش پارێزگـا سـونە نشـینەکان بـکەن بە مەیـدانی سەرەکی خۆیان.

سـەرباری ئەوەش حیـزبە سـونییەکانی دوای ڕووخـانی بەعـس، بەردەوام بەهـۆی ناوزڕانـدنیان بە بـوونی پەیوەنـدی لەگەڵ بەعـس، هەسـتیان بە پەراوێزخـراوی دەکـرد، ئەمەش بەشـێوەیەک بـوو کە پێیان وابوو نـاتوانن بچنەوە نـاو جەمـاوەر و پشـتیوانی نـاوخۆیی و نێودەوڵەتی بەدەستبهێننەوە و ڕکابەری کورد و شیعە بکەن.[53] لەم دەسـەڵاتە نـوێیەی کە دروسـت بـوو، سـوننەکان گەڕانەوە بـۆ پەیوەنـدییە هەرێمـی و خێڵەکییەکانیـان کە پـێش لە سـەدەیەک گێرترود بێڵی نووسەر و ئەفسەری کۆلۆنیاڵی بەریتانی ئاماژەی پێ

کردووە. بنەماڵە سیاسییەکان و سەرۆکعەشرەتەکان بەم شێوەیە گەشەیان کردووە و ململانێی ئەوان لەسەر پێگەی جەماوەری و سەرچاوەی دارایی بوو، ئەوان قەرزاری کاریزمابوون و سامان و میراتی خۆیانن نەک دەوڵەت و دەزگاکان. ئەمەش بەسەر هەردوو سەرکردەی دیاری سوننییەکان لەمڕۆدا کە محمد حەلبووسی سەرۆکی پێشووی پەرلەمان و خەمیس خەنجەری سەکردەی خێڵەکی و سیاسی جێبەجێ دەبێت کە بەم دواییانە خەنجەر کەوتە بەر سزاکانی بەرنامەی ماگنیتسکی جیهانیی ویلایەتە یەکگرتووەکان.[54]

لەکاتی لێکۆڵینەوە لە سیاسەتی سوننییەکان لە عێراق، یەکەم شت دەبێت ئەوەمان لەبەرچاو بێت کە سوننەکانی عێراق زۆر فرەچەشنن و ڕوویان لە چەندین بەرژەوەندی و ئاڕاستەی هەرێمییە. بۆ نموونە زۆربەی سوننەکانی پارێزگای ئەنبار کە هاوسنوورە لەگەڵ سووریا، جیاوازن لە سوننەکانی دیالە کە کۆمەڵگەیەکی تێکەڵە بە سوننە و شیعە و هاوسنوورە لەگەڵ ئێران. بەهەمان شێوە ململانێ لەسەر پێگەی جەماوەرییان، سوننەکانی موسڵ (کە گەورەترین پارێزگای سوونییە) و ئەنباری ڕووبەڕووی یەک کردووەتەوە. پێش گرتنی موسڵ لەلایەن داعشەوە لە ساڵی ٢٠١٤، ئەو بنەماڵەی نوجەیفی کۆنترۆڵی ئەو پارێزگایەی کردبوو کە بنەماڵەیەکی دەوڵەمەند و خاوەنزەوین، بەڵام لە هەڵبژاردنی ساڵی ٢٠٢١ بەهۆی هەندێک هۆکاری وەک سەرهەڵدانی داعش و تێوەگلانیان لە گەندەڵییەوە، ئەو بنەماڵەیە زۆربەی کورسییەکانیان لەدەستدا.[55] ئێستا ئەوان فەرمان لە بنەماڵەی بەرزانی و ئەو میلیشیایانەوە وەردەگرن کە دۆسیەی ئەمنی پارێزگاکەیان بەدەستەوەیە. هەروەها یەکێکی دیکە لەو کەسایەتییە سوننییە

دیـارانەی کە لە سـاحەکەدا ون بـوو، سـەلیم ئەلجبـووری بـوو کە پێشـتر سـەرۆکی پەلەمـان بـوو، ئەوەش بەهـۆی تۆمەتبـارکردنی بە بـوونی پەیوەنـدی لەگەڵ ئێـران و بەریەککەوتنەکـانی لەگەڵ خالیـد ئەلعوبێدی کە سەرکردەیەکەی تازەی سوننەکانە لە موسڵ و پێشتر وەزیری بەرگری بووە.[56]

دوای ئەمانە هەردوو بازرگانی دەوڵەمەند خەمیس خەنجەر و محمد حەلبووسی دەرکەوتن و بەم دواییانە هێزی خۆیـان لە هاوپەیمـانێتی سـەروەریدا (التحـالف السـيادة) یەکخسـت، بەڵام ململانێی بەهێزیـان لەسـەر هێـز و پـارە ئەوەنـدە تونـد بـوو کە وای کـرد تورکیـا ببێـتە ناوبژیوانیان.[57] ئەو دەرکەوتنە بەرچاوەی حەلبووسی کە هێشتا لە سـەرەتای چلەکـانی تەمەنیـدایە، زیـاتر جەخـت لە کورتبـوونەوەی سیاسـەتی عێراق لە بنەمـاڵە و کەسـەکاندا دەکـات. حەلبووسـی هـیچ ئایـدۆلۆژیایەکی دیـاریکراوی نییە و هیچـی دژایەتیەکـی خۆشـی بـۆ بەعسـیبوون پیشــان نەداوە، خەنجەریــش پــێش ئەوەی بێــتە نــاو سیاسەتەوە، بازرگان و شێخی خێڵێک بوو. دەرکەوتنی خەنـجەر و حەلبووسـی چەقەهێـزی سـوونەکانی بـرد بەرەو ئەنبـار کە لانـکەی هەردوو سەرکردەکەیە. لێرەدا کات ئەو پرسیارە یەکلایی دەکـاتەوە کە ئایـا ئەم دووانە دەتـوانن بەرگە بگـرن، بەتـایبەت لە دۆخێکـدا کە هیچکـام لەو سـەردانە میلیشـیای چەکـداریان نیـیە و بەشـێوەیەکی سـەرەکی پشـتیان بە هەڵبـژاردن و هاوپەیمـانێتی لەگەڵ کـورد و شیعەدا بەستووە.[58]

یەکێکی دیکە لە نیشانەکانی دەرچوونی سوننەکان لەو ئایدۆلۆژیای پێشـوویان، ناونـانی حیزبەکانیـانە؛ وازهێنـانی سـوننەکان لە نـاوی وەک پڕۆژەی عەرەبی و حیزبی ئیسلامی کە ئەو ناوانە پاشماوەی

سەردەمانێکە کە تێیدا وەک بەشێک لە کۆمەڵەیەکی گەورەتر خۆیان دەبینی جا کۆمەڵەکە ئایینی بووبێت یان نەتەوەیی. ئێستا سوننەکان ناوە زۆر گەورەکان کەمتر بەکار دەهێنن و ناوی وەک پێشکەوتن و چارەسەر و سەروەری، یان بەسادەیی ناوی پارێزگاکان بەکار دەهێنن. ئەمڕۆ دووبارە لە عێراق سەرنج چووەتەوە سەر کەسایەتییەکان و ئێستا چاودێرەکانی کاروباری عێراقیش زیاتر بەدوای کەسایەتییەکانی وەک سەدر و مالیکیەوەن، وەک لەوەی سەرقاڵی گۆڕانی بەردەوامی ناوی ئەو میلیشا و حیزبانە (و نازناوەکانیان) بن کە سەر بەوانن.

پێودانگی ستراتیژی ئەمریکی و سیاسەتی عێراقی

بۆ دیاریکردنی کیشەکانی عێراقێکی ناسەقامگیر و بەردەوام گۆڕاو، پێویستە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و سەرانی تری جیهان، لە جوڵەی لایەنە ناوخۆیەکان و کەسایەتییە سەرەکییەکان، لە ناوچەکانی عێراقی فیدڕاڵ و هەرێمی کوردستان تێبگەن. لە وڵاتێکی ئاڵۆزی پڕ لە ئاین و نەتەوەی جیاواز، گۆڕانی سیاسەتی نەریتی بۆ سیاسەتێک کە لە سەر کەسایەتیەکان وەستاوە، کاریگەری جدی دادەنێت لە سەر دیموکراسی و بەڕێوبردن و سەقامگیری و مامەڵە لەگەڵ وڵاتانی تردا. تیگەیشتن لەم گۆڕانە و زانینی ئەوەی کە لەگەڵ کام لە یاریکەرەکانە گفتوگۆ بکرێت ،دەتوانێت یارمەتی واشنتۆن بدات بۆ دارشتنەوەی ڕێگەیەکی کاریگەرتر بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ عێراق.

ستراتیژی ویلایەتیە یەکگرتووەکان

له دوو دەیەی ڕابردوودا ویلایەتە یەکگرتووەکان سەروەتی ماڵی و گیانی بۆ بەدیموکراتیکردن و سەقامگیرکردنی عێراق خەرج کردووە، بەڵام بەهۆی چەندین هۆکارەوە، هەموو ئیدارەکانی ئەم دواییانەی ئەمریکا، بە ئیدارەی بایدنیشەوە، ئامانجی مامناوەندی وەک دووبارە ڕێکخستنەوەی قەبارە و ئاساییکردنەوەی پەیوەندیی دوولایەنەیان هەبووە. لەکاتێکدا کە بوونی سوپا و کاریگەریی سیاسیی ئەمریکا لە عێراقدا کەم بووەتەوە، دەبێت واشنتۆن ئاگای لە گۆڕانی حیزبە سیاسییە مەزهەبی–نەتەوەییەکان بێت بۆ حیزبی سیاسی کەسی کە ئەمە وای کردووە حکومڕانی عێراق زیاتر بەرەو پێشبینینەکراوی و ناعەقڵانیبوون و ناڕوونی ببات.

لە ڕابردوودا کاتێک بەرپرسانی واشنتۆن دەهاتنە عێراق، چاویان بە بەرپرسی حیزبەکان دەکەوت. ئەمڕۆ لە هەوڵەکانیان بۆ ئاساییکردنەوەی پەیوەندییەکانیان لەگەڵ عێراق، پێویستە واشنتۆن ڕاستەوخۆ مامەڵە لەگەڵ بەرپرسە حکومییەکاندا بکەن، لەکاتێکدا ئێستا ئەو دیپلۆماتکارانەی کە لە کونسوڵەکانی بەغداد و هەولێرەوە دێن، لەگەڵ چەندین کەسایەتی جیاوازدا مامەڵە دەکەن. بەپێی وتەی جۆی هود کە بەرپرسی پێشووی کاروباری ئەمریکا بووە لە عێراق و ئێستاش کۆنسوڵی ئەمریکایە لە تونس. ئەمڕۆ ویلایەتە یەکگرتووەکان کار و گفتوگۆی بەردەوام لەگەڵ ئەو کەسایەتیانەدا دەکات کە لە بەرژەوەندی وڵاتەکە کار دەکەن، نەک ئەو کەسانەی کە لە بەرژەوەندی وڵاتانی دەرەوە و خۆیان کار دەکەن.[59] بەڵام هەتا ئێستا ئێران گەورە پیاوانی سوپا بۆلای سەرۆکی حیزبەکان دەنێرێت. بەپێچەوانەی ڕای گشتی خەڵکی عێراقەوە، زۆربەی سەرکردە عێراقییەکان دیدی ئێرانیان بەدڵە کە ئەویش پاڵپشتیکردن و داننانە بە "هێزی ڕاستەقینە"، نەک هێزی ڕەسمی دەوڵەت.[60]

لێرەدا پێویستە دیدە ئەمریکییەکە زیاتر پاڵپشتی لە شەرعیەتی حکومەتی عێراق بکات و لە پێناوی ئەم ئامانجەشدا هەماهەنگی خۆی نیشان بدات و حسابی تایبەتی بۆ دۆستە کۆنەکانی نەکات.[61]

چاودێرانی کاروباری عێراقیش دەبێت لەم باسەدا ڕۆڵیان هەبێت و ئاگایان لەوەش بێت کە ئەم دیدە کاریگەری لەسەر دۆخی سەقامگیری و دیموکراسی و ئابووریی عێراق دەبێت، هەروەها دەبێت بەتایبەتی ئاگایان لە شیکاری بۆ شێواز و تایبەتمەندیی هێزە سیاسییەکان هەبێت و بزانن کە ئەم کارانە چ کاریگەرییەکی لەسەر ململانێکان دەبێت. یەکێک لەو بوارانەی کە دەکرێت زیاتر لێی بکۆڵرێتەوە ئەو کەلێنەی نێوان سەرکردەکان و جەماوەرەکەیانە کە بەردەوام لە گەورەبووندایە و وای کردووە بەرپرسیارێتیی دەستەبژێری سیاسی کەم ببێتەوە، لەکاتێکدا سەرکردەکان پێیان وایە خۆیان هۆکاری هەموو سەرکەوتنەکانن. هەر بەم شێوەیەیە کە سەرکردە سیاسییەکانی عێراق لە گفتوگۆی گشتیی سیاسی دوور دەکەونەوە و وتاری توند و ئاشکرا دژی ڕکابەرەکانیان دەدەن. ئەوان لەگەڵ سەرکردە سیاسییەکانی لوبنان لە یەک شتدا لەیەک دەچن، ئەویش خۆلادانە لە هەر کارێک کە دەوڵەت و دەزگاکانی و سەروەری یاسا بەهێز بکات.

کاتێک سیستەمێکی کەسیی بەهێز، بەرگی حکومەتێکی مۆدێرنە لەبەر دەکات و بیرۆکراسی و پەرلەمان و سوپای نیشتیمانی دەبێت، ئەوە لەڕاستیدا هەوڵ دەدات دامەزراوە مۆدێرنەکان لەناو ببات و حکومەت بخاتەوە خزمەتی بەرژەوەندییە تەسکەکانی خۆی، نەک بەرژەوەندی گشتی بوێت. ئەمەش تەواو دژە بەو ئامانجانەی کە ئەمریکا هەیەتی. سەرباری ئەوە هەرچەندە ئەمڕۆ عێراق

هێنـــدەی سیســـتەمێکی دیکتـــاتۆری خـــراپ نیـــیە، بەڵام ڕێـــگە بە تـــــاڵانکردنی سیســــــتەماتیکی دەوڵەت و تێکــــدانی تەواوەتـــــی دامودەزگاکـانی دەدرێـت. یەکێـک لە نـونە زۆر دیارەکـان "دزیـی سـەدەیە،" دزییەکـی گەورەی پلانبـۆداڕێژراو بـوو کە لەمـاوەی چەندین مانگدا کرا و ٢.٧ ملیار دۆلاری لە داهاتی باج[63] و بودجەی ماوەی حەشدی شـەعبی و بەشێک لە بودجەی تەندروستی دانراو بۆ کۆرۆنای تێدا دزرا.[64] هاوینی ساڵی ٢٠٢١ حکومەت بەم دزییەی زانی و ساڵی دواتر بۆ ڕای گشتی ئاشکرا کرا. سەرباری ئەمانەش دووکەڵی ئاژاوەش وای کردووە پێشێلکردنی مافی مرۆڤ بەردەوام بێت و بکەرەکانیشیان بەبێ سزا بۆی دەربچن. سسیتەمێکی لەم جـــۆرە هەر لە زگمـــاکەوە شکســـــتخواردووە و ســـــاڵی ٢٠١٤ عێراقییەکـان لە کـاتی دەستبەسـەراگردنی سـێیەکی عێـراق لەلایەن داعشـەوە، ئەمەیان بەڕوونی بینی.

بـۆئەوەی وەسـتاندنی ئەو خـوێنەی لە دامەزراوەکـانی عێـراق دەچۆڕێـت، چـاودێریکردن و وەبەرهێنـانێکی گەورە پێویسـتە. لە هەوڵێکی لەو شـێوەیەدا بەرهەم سـاڵحی سـەرۆککۆماری پێشـووی عێراق، دوای هەمـووارکردنەوەی دەسـتووری سـاڵی ٢٠٠٥ی کـرد، ئەمەش بەهۆی ئەو دۆخە شـڵەژاوەی حکومڕانییە لەوازەکەی دوای سـەدامدا بـوو کە وای کــردووە نەتوانرێـت هـیچ سـەرکردە و کۆمەڵەیەک تاوانبار بکرێت.[65] بەڵگەکان بۆ ئەم کارە چەندە بەهێز بووبێـت، دۆخەکە ئەوەیە کە نـزیکەی دوو دەیەیە دەسـتوور هـیچ گۆڕانکارییەکی تێدا نەکراوە. لێرەدا جێگرەوەیەکی کردەیی بۆ ئەم هەنگـاوە شـڵەقێنەرە، یـان دەسـپێکێک بـۆ ئەم کـارە ئەوەیە کە دەستوور بەئەمانەتەوە و وەک خۆی جێبەجێ بکرێت. بەتایبەتیش دەبێـت هەنـدێک یاسـا دەربچێـت وەک یاسـای هایـدرۆکاربۆن و

هەندێک دەزگاش دابمەزرێنرێت وەک دادگایەکی باڵای فیدراڵی باش[66]، هەروەها هەندێک یەکەی کۆمەڵایەتی-کولتووری دیکەش پێویستن، وەک پشتیوانیکردنی دەوڵەت لە ئابووریی بازاڕ، سەرەڕای ئەوەی ئەو ئابوورییە کرێخۆرەکەی ئێستا و ڕای گشتی، هەر چاوڕوانیەکانیان لە سۆشیالیزمی دەورانی سەدامدا ماوەتەوە.

لەلایەکی دیکەوە حکومەتی هەرێمی کوردستان، دوای سی ساڵ لە خۆبەڕێوەبردن شکستی هێناوە لەوەی کە دەستوورێکی هەبێت، ئەمەش وای کردووە کە دامەزراوە سەرەکییەکانی وەک سەرۆکایەتیەکانی هەرێم، زۆر بەئاسانی لە خزمەتی بەرژەوەندی و ویستی کەسیدا بەکار بهێنرێن. بۆ نمونە لەکاتێکدا مەسعود بەرزانی بە دەنگی ڕاستەوخۆی خەڵک هەڵبژێردرا، کەچی نێچیرەڤان بەرزانی کە سەرۆکی پاش ئەوە، لە پەڕلەمان هەڵبژێردرا و دەسەڵاتەکانیشی کەم کرایەوە. لەکاتێکدا پەڕلەمانی کوردستان لە ڕابردوودا ڕێزی لەو پارتە جیاوازانە دەگرت کە نوێنەری خۆیان ناردبوو، بەڵام ئەمڕۆ دوو بنەماڵە حکومڕانەکەی هەرێم شانۆییەکەی بەڕێوە دەبەن و تەنها کەسانی نزیک و دڵسۆز بە خۆیان دەنێرن. هەروەها سەرەڕای ئەوەی کە هەردوو پۆستی سەرۆکایەتی هەرێم و سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران لای بنەماڵەی بەرزانییە، بەڵام ئەوە ڕەت دەکەنەوە کە پێشمەرگەکانی پارتی بچنەوە ژێر کۆنترۆڵی حکومەت. هەروەها سەرەڕای مەترسییەکانی داعش و هەڕەشەی بڕینی ئەو هاوکارییانەی کە لەلایەن ئەمریکاوە پێیان دەدرێت، بەڵام هێشتا پێشمەرگە وەک هێزێکی نانیشتیمانی ماوەتەوە کە ناچێتە ژێر ڕکێفی حکومەتەوە.[67] لەو دۆخەشدا ئەوەی پێی دەگوترێت کەسایەتییە خاوەن پێگەکان لەناو بۆشایی لاوازبوونی حیزبەکاندا، بەهێزتر بوون. بەم شێوەیە حکومەتی

هەرێم لە ڕووبەڕووبوونەوەی بەغدادا شکستی خواردووە، لەکاتێکدا پێشتر لەبەردەم وڵاتانی ڕۆژئاوا شانازی بە کارەکانییەوە دەکرد. لەگەڵ پاشەکشەکردنی حیزبەکاندا دەبێت واشنتۆن بەوریاییەوە مامەڵە لەگەڵ ئەو فەرماندە ئەمنی و سەربازییانەدا بکات کە وەک جەنگاوەرێکی شەڕانیی سەربەخۆ کار دەکەن.

لەم نێوەندەدا واشنتۆن زۆرجار بەر کۆمەڵێک دەستی ناپاک کەوتووە، وەک ئەوەی کاتێک واشنتۆن سەرمایەیەکی زۆری سیاسی خۆی لە عێراقدا خەرج دەکات و پشتیوانی لە سەرۆکوەزیرانە یەکلەدوای یەکەکانی عێراق دەکات، کەچی دەبینێت چەقی دەسەڵات وردەوردە بەرەو شوێنی دیکە دەڕوات. بەرپرسیارێتی سەرۆکوەزریران لە سەردەمی عادل عەبدولمەهدی (٢٠١٨-٢٠٢٠) و مستەفا کازمیدا (٢٠٢٠-٢٠٢٢) گەیشتە کەمترین ئاست. ئەوان دوو کاندیدی سەربەخۆ بوون کە حیزبیکیان نەبوو لە پەڕلەمان کورسی هەبێت، بەڵام لەجیاتی ئەوەی بەپێی ئەو پەیمانی سەربەخۆییەیان بجووڵێنەوە، سمێڵی هەمووانیان چەور کرد. ساڵی ٢٠١٩ عەبدولمەهدی بەرامبەر بە کوشتنی هەزاران خۆپیشاندەر دەستەوستان بوو، کازمیش ڕێگەی دا بەوەی بودجەی حەشدی شەعبی زیاد بکرێت. کاتێک دەوڵەت شەرعیەتی خۆی لەدەست دەدات، هێزی خێڵ و کەسایەتییە ناڕوونەکان گەشە دەکات. ئەم گۆڕانکارییانە پێویستی بەوەیە کە واشنتۆن چاوی خۆی لەسەر یاریکەرەکان لابەرێت و تەماشای یارییەکە بکات. پێویستە واشنتۆن داوای جدی لە تەواوی سیستەمەکە هەبێت و بەتەنها چاوی بەوردی لەسەر ئەو هێزانە بێت کە لەپشت سەرۆکوەزیرانەوەن، وەک حکومەت و پەڕلەمان و سەرۆککۆمار و میلیشیاکان و حکومەتی هەرێمی کوردستان، پاشان بازرگان و کۆمەڵە

قازانجنەویستەکانیش. پێویستە واشنتۆن زۆر بەزیرەکی سیاسەتی خۆی لەسەر بنەمای کار و دەرەنجامەکان دابرێژێتەوە نەک بەڵێن و ئومێدی سەرکردەیەک.

واشتن لەکاتی مامەڵەکردن لەگەڵ وڵاتێکدا کە بەهێزترین کەسایەتییەکانی لە دەرەوەی دەسەلاتی فەرمیدا بجولێنەوە، تووشی کێشە و دووڕیانی جۆراوجۆر دەبێتەوە، بۆیە لەم کاتەدا پێویستە هێڵێکی گونجاو لەنێوان دروستکردنی سیستەمێک لەسەر کۆمەڵێک بنەمای دیموکراتیانە و دانان بە کەسە خاوەن هێزەکاندا بدۆزێتەوە. هەمیشە کارێکی باش دەبێت ئەگەر "جولێنەری داشەکان" پێگەیەکی ڕەسمی هەبێت و پابەند بێت بە بنەما و یاساکان. بەهەمان شێوەی پێویستە سەرکردەکانی ئەمریکا تێڕوانینی خۆیان بە قسە و کردەوە نیشان بدەن و گەیشتن بەوان تەنها لە ڕێگەی پێگە فەرمییەکانەوە بێت. لەبواری کرداریشدا، جگە لە دەزگا دیپلۆماتییەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە عێراق، دەبێت کۆبوونەوەکانی واشنتۆن تەنها لەگەڵ هەولێر و بەغداددا مامەڵەی نێوان حکومەت-حکومەت بێت. ئەم ڕێگەیە پاڵپشتی لە گەیشتن بە بەرپرسیارێتییەکی دیموکراسیانە دەدات. ئێستا بەرپرسانی ئەمریکا لە مامەڵەکردنیان لەگەڵ بەغداددا زیاتر پەیڕەوی لەم شێوازی مامەڵەیە دەکەن وەک لە هەولێر. بۆ نمونە مەسعود بەرزانی سەرۆکی حکومەتی کوردستان بێت یان نا، کاروانی گەشتی بەرپرسانی ئەمریکا بەرەو دەرەوەی هەولێر دەبات. بەردەوام بۆ پشاندانی گرنگی پێگەکەیان لە کەشێکی سیاسی بەردەوام گۆڕاودا، کەسایەتییە خاوەن هێزەکان زۆر پەرۆشن بۆ کۆبوونەوەی ڕاستەوخۆ لەگەڵ ئەمریکا. هەندێکجار ئەمەش شتی شەرمەزارکەری لێ دەکەوێتەوە، وەک ئەوەی کاتێک فەرماندەی میلیشیای مەسیحییەکان ڕەیان کلدانی وێنەیەکی زۆری لەگەڵ پاپادا

گرت و دواتریش بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە دانیشتنی تایبەتیی لەگەڵدا کردووە.[68] چاوپێکەوتن لەگەڵ هەر بەرپرسێکی هەرێم و بەغداد لە کۆشکی سپیدا، دیارییەکی تەواو بەنرخە و پێویستە واشنتۆن ئەم هەلە زۆر بە ستراتیژیانە ببەخشێت.

بەهەمان شێوە دەبێت واشنتۆن گۆچانەکەشی بەشێوەیەکی ستراتیژی بەکار بهێنێت و ئاگای لەوە بێت کە بە ئامانجگرتنی کەسەکان کێشەی زیاتر دروست دەکات، وەک لە ڕەخنەگرتن لە حیزب و دەزگاکانی حکومەت. لەکاتێکدا ڕەنگە فەرماندەی هەندێک لە میلیشیاکان زۆر گوێ بە سزادانیان بە یاسای ماگنیسکی نەدەن، بەڵام زۆربەی سیاسییەکان ئەوە دەزانن کە دانانیان لە لیستی گەندەڵی ئەمریکادا، دەبێتە هۆی مانەوەیان لە دەرەوەی پێگە فەرمییەکان و بێبەشیان دەکات لە کۆمەڵێک دەستکەوتی گەورە. پاشان دەکرێت سزا و گەڕان بەدوای ئەو شتانەی کە دزراون، تەماعی سیاسی جەنگاوەر و پارەسپیکەرەوەکان و ئەو سیاسییە تالانکارانەی عێراق کەم بکاتەوە کە دەزگاکانی حکومەتیان ئیفلیج کردووە. لە یەکێک لە نمونە زۆر بەرچاوەکاندا دەردەکەوتووە کە محمد حەلبوسی لە ساڵێکدا بڕی ٦٠٠ هەزار دۆلاری لە ناوەندێکی لۆبیدا خەرج کردووە بۆئەوەی خەمیس خەنجەری هاوکاری لە سزای ویلایەتە یەکگرتووەکان بپارێزێت.[69] بەڵام لە زۆر کاتدا ترس لە سزادان زۆر لە بەکارهێنانی سزاکە کاریگەرترە. بەشێوەیەکی گشتی لەم دۆخەی ئێستادا ناکرێت ویلایەتە یەکگرتووەکان چاوەڕێی ئەوە بێت باری لاری عێراق بەتەواوەتی بگۆڕێت، بەڵکو دەبێت لەڕێگەی بەهێزکردنی دامەزراوەکانی دەوڵەت و دیاریکردنی کەسایەتییە خراپەکان، ئەو بۆشاییە کەم بکاتەوە کە نێوان هێزەکانی دیکە و هێزی حکومەتدا هەیە.

کاتێک پارتە سیاسییەکان دەبن بە کۆمپانیاییەکی کەرتی تایبەت، ئەندامبوون لەو حیزبانەدا دەبێت بە بەشداربوون لە خێزانێکی بازرگانیدا، بۆیە لەو کاتەدا هیچ ئایدۆلۆجیا و بیروەباوەڕ و بەرژەوەندییەکی گشتی ئەو کەسانە کۆ ناکاتەوە و هەموو ئامانجی ئەو دامەزراوەیە دەبێت بە بەدەستهێنانی کرێ و دەستگەیشتن بە موچەیەک لە کەرتی گشتیدا، بەبێ ئەوەی بیر لەوە بکرێتەوە کە دەبێت کێ دەسەڵاتدار بێت. ئەم شێوازە مانای سیاسەت و بەربژێریش دەگۆڕێت و بەشێوەیەکی بەرچاو بەشداریکردن و نوێنەرایەتیکردن و فەزای گشتی کەم دەکاتەوە. سیستەمی سیاسی لە عێراق لەم ئاستانەدا ڕووبەڕووی کۆمەڵێک بەربەست بووەتەوە.

پارە و بەشداریی سیاسی: لەم مۆدێلەدا کە لە عێراقدا دروست بووە، پارتە سیاسییەکان بۆ مانەوەیان پێویستیان بە پارەیەکی زۆر هەیە کە ئەمەش وای کردووە دەوڵەت و حیزب پشت بەیەکتر ببەستن. ئەم سودگۆڕکێیە وای کردووە لە هەرێمی کوردستان و بەغدادیش بەردەوام کادری حیزبەکان لەناو حکومەتدا زیاد ببن، تەنانەت ئەگەر هیچ حەز و لێهاتووییەکیان بۆ دانانی سیاسەتی دامەزراوەکان و حکومداری تێدا نەبێت، چجای ئەوەی بتوانن ڕفۆرم و نوێگەری لە سیستەمدا بکەن. زۆرجار ئەو کەسایەتییە سیاسییانە هێچ پاڵنەر و بیروباوەڕ و ئازایەتی و پێگەیەکی وایان نییە،[70] ئەمەش بووەتە هۆکاری ئەوەی پەیوەندییەکی ڕۆمانسی و خەیاڵی لەنێوان سەرکردەکان و دەنگدەرانیاندا دروست ببێت.

پارچەپارچەبوون: دوو نموونەی بەرچاو بۆ پارچەپارچەبوون لە سیاسەتی عێراقدا هەن، یەکەم نموونە ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی هەرێمی کوردستانە لە ساڵی ٢٠١٧ و دووەمیش ئەو ناجێگیرییەیە کە بڕیارەکانی موقتەدا سەدر دروستی کرد. ئەم دوو نموونەیە دەسەڵاتی باڵای کەسایەتییەکان بەسەر دەزگا حکومیەکاندا دەسەلمێنێت. لە ڕیفراندۆمدا، بانگەشەی سەربەخۆیی لەلای مەسعود بەرزانی، زیاتر گەڕان بوو بەدوای بەیاساییکردنی دەسەڵاتی خۆی، هەروەها ململانێی توندی سەدریش لەگەڵ نوری مالیکیی سەرۆکوەزیرانی پێشوو، هەوای لە سیاسەتکردن بڕی و بەشداری دیموکراتیانەی نەهێشت و ئەگەری توندوتیژیشی لەکاتی ئاڵوگۆڕی دەسەڵاتدا بەرزتر کردەوە.[71]

ویستی دەسەڵاتدارێتی بەسەر ڕێککەوتنی گشتی: ئەمڕۆ بۆ دانانی کەسێک لە هەموو پۆستە گەورەکانی وەک، سەرۆککۆمار و سەرۆکوەزیران و وەزیرەکان، پەیوەندی کەسیی/بنەماڵەیی سەرەکیترین کارە. ڕەنگە چیتر کەس لە بنەماڵەی تاڵەبانی نەبێتە سەرۆککۆمار، بەڵام دەبینین ڕۆڵیان لە دیاریکردنی ئەو پۆستەدا یەکلاکەرەوەیە، وەک چۆن لە ململانێی نێوان لەتیف ڕەشید و بەرهەم ساڵحدا ئەمەمان بینی. وەک پێشتر ئاماژەمان پێ کرد، تەنها کاندیدکردنی لەلایەن یەکێتی نیشتیمانییەوە بەس نەبوو بۆ ئەوەی کە بەرهەم ساڵح لە لەتیف ڕەشید بباتەوە، چونکە ڕەشید سەرەڕای سوودوەرگرتنی لە کۆمەڵێک شتی دیکە، پاڵپشتی بنەماڵەیی هەبوو.

خراپبەکارهێنانی فەزای گشتی: سروشتی کەسیی/بنەماڵەیی هەستێکی داوە بە سەرکردەکان کە مافی ئەوەیان هەیە دەسەڵاتیان

بەسەر فەزای گشتی و کولتووری و ئابووری-کۆمەڵایەتیدا هەبێت. لە ئەمڕۆی عێراقدا کەسایەتییە خاوەن دەسەڵاتەکان هیچ سڵ ناکەنەوە لەوەی کە موڵکی گشتی داگیر بکەن، یان بۆ بەرژەوەندی خۆیان کاری تێکدەرانەش بکەن[72]، تەنانەت ئامادەن داوای یارمەتی لە دەسەڵاتێکی دیکەی دەرەوەش بکەن.

فەزایەکی میدیایی داخراو: لە عێراق میدیا ئامرازێکە بۆ جوانکردنی پێگەی کەسایەتییە خاوەنپێگەکان، دەتوانین بڵێین لە عێراق میدیای بێلایەن و بابەتی تاڕادەیەکی زۆر بوونی نییە و زۆربەی ئەوانەی دەیانەوێت ببن بە ڕۆژنامەنووس دەبێت بۆ میدیای کەسایەتییەک یان بنەماڵەیەک کار بکەن. میدیاکارە شارەزاکان، لە فەیسبووک و ئێکس (تویتەی پێشوو) و تۆڕەکانی دیکەدا، لەجیاتی ئەوەی ڕاپۆرتێکی ورد و ڕاست ئامادە بکەن، مەرایی بۆ سیاسییەکان دەکەن. لایککردن و ڕیتویتکردنی پۆستی سەرکردەکان لەلایەن شوێنکەوتەکانیانەوە، نیشانەی وەفاداریی تەواویانە بۆ سەرکردەکان. ئەو کەسانەش کە دەکەونە دەرەوەی ئەم هێڵە، بەهۆی پشتیوانینەکردن و نەپاراستنیانەوە، زوو دادەمرکێنەوە. بەڵام بەرنامەیەکی تەنزئامێزی وەک "بەشیر شۆو" لەبەرئەوەی لەدەرەوەی عێراقە، دەتوانێت نوکتە لەسەر هەموو سیاسییەکان بکات و بیانکاتە گاڵتەجاڕ.[73]

لێرەدا گرنگە ئاماژە بەوە بکەین کە سەرۆکی ئێستای هەرێمی کوردستان، نێچیرەڤان بەرزانی، خاوەنی تۆڕی میدیایی ڕووداوە کە هەندێکجار ڕوومالێکی ڕاستەقینەی ڕووداوەکان دەکات، ئەمە بە پێچەوانەی میدیای (K24) کە خاوەنەکەی مەسرور بەرزانی

ڕکابەری بنەماڵەیی نێچیرەڤانە. ململانێکانی ناو بنەماڵەی بەرزانی ئەوەندە بەهێزە کە مەسعود بەرزانی باوک و سەرۆکی پێشوو، هەوڵیدا تۆڕی میدیایی ڕووداو دابخات و لە ئەندامانی پارتی دیموکراتی قەدەغە کرد کە لەو میدیایەوە دەربکەون.

هەموو ئەم شتانە لە کۆمەڵگەیەکدا ڕوو دەدەن کە زۆرترین وشە تێیدا دووبارە دەکرێتەوە بریتییە لە شەهیدبوون (استشهاد)، ئەم وشەیە خۆی لەخۆیدا خۆنەویستییەکی زۆری هەڵگرتووە، بەڵام لەڕووی کردەییەوە وەک ناسنامەیەکی جیاکەرەوە بۆ فەزڵی شەهیدێک بەسەر ئەوانی دیکەدا بەکار دەهێنرێت، وەک ئەوەی لە کوشتنی ئەبو مەهدی موهەندیسی سەرکردەی کەتیبەکانی حیزبوڵا، لە هێرشێکی هێزەکانی ئەمریکا لە ساڵی ٢٠٢٠، ڕوویدا. هەروەها جار نییە سەدر قوربانیی بنەماڵەکەی بەبیر جەماوەرەکەی نەهێنێتەوە، لەهەمان کاتیشدا میلیشیاکانی حەشدی شەعبی، ئەبو مەهدی موهەندیس و قاسم سلێمانی فەرماندەی سوپای قودسی ئێرانیان کردووە بە سیمبولی "مقاوەمە" کە لە هەمان هێرشدا کوژران.

سیاسەتی هەرێمی

ئەمڕۆ نوخبەی عێراق پێیان وایە بۆ مانەوەیان پێویستیان بە پشتیوانییەکی دەرەکی هەیە، ئەم کارەش بووەتە هۆی ئەوەی عێراق لەناوەوە لاواز بێت و سەروەریی نەمێنێت.[74] عێراقێکی ناسەقامگیر، ناسەقامگیری ناوچەکانی دیکەی دەوروبەری بەدواوە دەبێت. لێرەدا هەندێک نمونەی ئەو دەستێوەردانە دەرەکییانە باس دەکەین:

ئێران: ئەو هێزەی لە هەمووان زیاتر دەست وەردەداتە کاروباری عێـراق، ئێـرانە، زۆریـنەی شـیعەکانیش کۆمـاری ئیسـلامی وەک پاڵپشـت و پـارێزەری خۆیـان تەماشـا دەکەن. زۆرجـار میلیشـیاکان بەئاشـکرا ئامـاژە بـۆ هاوپەیمانێتیـان لەگەڵ ئێرانـدا دەکەن. پـێش هەڵبژاردنەکـانی سـاڵی ٢٠١٨ و لەکـاتی پێکهێنـانی حکـومەتی ئەو کاتەدا، میلیشیاکان داوای پاڵپشتیان لە قاسم سلێمانی سەرکردەی فەیلەقی قودس دەکرد، تا دڵنیایان بکاتەوە لەوەی کە بتوانن زۆرینە بەدەست بهێنن و هەڵبژاردنەکان ببەنەوە. ئێستا ئیسماعیل قائانی جێگــرەوەی، هێنــدەی ســلێمانی کاریزمــایی و توانــای بەســتنی پەیوەنـدیی کەسـیی نیـیە و ئەوەنـدەش مێـژووی کـارکردنی لەگەڵ سـەرکردە و میلیشـیاکاندا نییە، تەنانەت ناتوانێت بە عەرەبی قسـە بکــات. لەهەمــان کاتــدا تــاران تەواو نــیگەرانە لەوەی کە ئەلینــا ڕۆمانۆڤسکی کونسـڵی ویـلایەتە یەکگرتووەکـان لە بەغداد، هێمنـی پێش گەردەلـوولی [واتە پێش ئەوەی هێرشـێکی چاوەڕوان نەکـراو بـکەن، لەگەڵیانـدا کۆبـووەوە] لەکـاتی ســەردانکردنی ســەرکردە سیاسـییەکانی وەک مـالیکی و حەکیمـدا پەیـڕەو کـرد. لەکاتێکـدا لە خۆپیشاندانەکانی دژ بەگەندەڵی لە تیشرینی یەکەمی ساڵی ٢٠١٩دا، خۆپیشاندەران بەخێرایی چاویـان خستە سـەر ئێران [و بەو هـۆیەوە هەنــدێک سیاســەتمەداری ســەر بەئێــران ســزادران]، بەڵام لە هەڵبژاردنەکــانی ٢٠٢١دا هەنــدێک لەوانە گەڕێنــدرانەوە بــۆ نــاو دەســەڵات. ئەمــڕۆ ئێرانێــک کە خــۆی ســەقامگیرییەکی تێــدایە، بەردەوامە لە دەســتێوەردان، بەڵام بــۆئەوەی کــاردانەوەی تونــد بەرامبەری نەنوێنرێت، کارەکانی بەشێوەیەکی نهێنی دەکات.[75]

بـــۆ ڕووبەڕووبـــوونەوەی هەژمـــوونی شـــیعەکان، هەنـــدێک لە سیاســییەکانی نــاو کــورد و ســوننە، بەدوای پشــتیوانی تورکیــا و پاشاکانی کەنداودا دەگەڕێن و زۆرجار ئەو بۆ پشتیوانی ماددی یان بۆ وێنەگرتن لەگەڵ سیاسییەکانیان، دەچنە پایتەختەکانی دەرەوە. بەرزانییەکــان چارەنووســی خۆیــان بەســتووەتەوە بە تورکیــاوە، دۆســییەی هەنــاردەکردنی نەوتــی کوردســتانیان دا بە تورکیــا و ڕێگەیان خۆش کرد بۆ ئەوەی فشار بخاتە سەر پارتی کرێکارانی کوردســتان (PKK) کە ڕکــابەرێکی پــارتییە و لەلایەن ئەنــکەرە و واشــنتۆنەوە خــراوەتە لیســتی تیــرۆرەوە. لەلایەکــی دیــکەوە لە جــوڵەیەکی هاوســەنگکەرەوەدا، بنەمــاڵەی تاڵەبــانی لە ئێــران و هاوپەیمانە عێراقیەکانییەوە نزیکن. یەکێک لەو هاوپەیمانانەی ئێران کە زۆر جێگەی سەروسووڕمانە، ڕەیان کلدانی فەرماندەی میلیشیا مەسیحیەکانە کە بنکەیان لە شاری موسڵە.

دەوڵەت و سەقامگیری

ئامـانجێکی گونجـاو لەنـاو ئەو تـۆڕە ئاڵۆسـکاوەی بەرژەوەنـدی و گـروپە جیاوازەکـان، کۆمەڵێک دەزگـایە کە عەقڵیەتـی وەفـاداری بـۆ بنەمـاڵە تێپەڕێنن، بەڵام ئەو جـۆرە لە دەزگـا، بـۆ نمـونە سـوپایەکی فەرمـــی ســـەر بە دەوڵەت، لەم کەشــــە سیاســــییەی ئێســــتادا، ڕووبەڕووی بەرهەڵسـتی زۆر تونـد دەبێـتەوە. لە دۆخەدا لەجیـاتی ئەوەی گروپەکـان هەوڵ بـۆ ئەوە بـدەن کە دەزگـایەکی بیرۆکراتـی مـۆدێرن دروست بکەن کە بنەمـاکەی یاسـا بێت، حیزبە کەسیی و بنەماڵەییەکان هەوڵ بۆ ئەوە دەدەن کە کۆمەڵێک تۆڕی نـافەرمی و

بەرژەوەنـــدیخوازی دروســـت بـــکەن کە زامنـــی دەستگەیشـــتن بە سەرچاوەکان بۆ شوێنکەوتە و گروپەکەیان دابین بکات.

تۆڕە نافەرمییەکـای نـاو عێـراق نـوێ نـین، ئەوان لە سیسـتەمێکەوە سەریان دەرهێناوە کە لەسـەر بنەمـای واسـتە (بەڕێکردنـی کارەکـان لەڕێـگەی پەیوەنـدی کەسـییەوە) دروسـت بـووە. ئەوان بەتەواوەتـی چوونەتە ناو حکومەت و دەزگا ئەمنییەکـان و هەمـوو کۆمەڵگەوە و وایـان کـردووە پەیوەنـدی ڕاسـتەوخۆ لەنێـوان خەڵـک و دەوڵەتـدا سنووردار بێت. لێرەدا سەرەڕای ئەوەی ئەم شـتانە زۆر لەلای ڕای گشتی ئاشکرایە، بەڵام تائێستا کەمترین دژوەستانەوە بۆ ئەم بابەتە هەیە.

ئەو سیاســەتەی عێـراق کە لەســەر بنەمــای کــاری کەســایەتی و بنەماڵەکانە، دژیەکیەکی زۆری تێدایە، بۆ نمونە لەکاتێکدا کە کـاری ئەوان دەبێــتە هــۆی لەنــاوبردنی دامەزراوەکــان، بەڵام ســەرکردە دیارەکـــان، بـــۆ ڕێکخســـتنی کـــاری خۆیـــان و کەمکـــردنەوەی پێکـدادانەکان پشـت بە دەوڵەت دەبەسـتن. ئەوە تەواو سـەلماوە کە کۆدەنگی سیاسی لەم سیستەمەدا کاری نەکردەیە، وەک ئەوەی لە پرۆســەی پێکهێنــانی حکــومەت لە هەڵبژاردنــی ســاڵی ٢٠٢١ دا بەڕوونـی دەرکەوت کە هێشـتا خێـزان و کەسـایەتییە سیاسـییەکان هەڵپەیانە بۆ گەیشتن بە دەسەڵات و چێژ لە ئیگۆ و عاتیفەی خۆیان دەبیـــنن، ئەوان بەزۆری وەک یەکەیەکـــی بیرۆکراتـــی پشـــت بە حکومەت دەبەست، وەک لە کێشەی میلیشیاکاندا دەردەکەوێت. یەکە خـاوەن هێزەکانی وەک حەشـدی شـەعبی، لەکاتێکدا لەسـەر لاوازی دەوڵەت دەژین، بەڵام هاوکات بۆ دۆزینەوەی بەرگێکی یاسـایی بـۆ خۆیان و دابینکردنی موچەش بۆ سـەربازەکانیان، پشـت بە دەوڵەت

دەبەستن. بەکورتی دەیانەوێت دەوڵەتێکی لاواز هەبێت کە هەم بیدۆشن و هەم لێی بدزن.
بەهەمان شێوە، موقتەدا سەدر وا ڕەفتار دەکات کە ئەو لەسەروو دەوڵەتەوەیە، بەڵام هێشتا لەڕێگەی کۆمەڵێک یەکەی سیاسی بەهێزەوە، ململانێ بۆ دەسکەوتەکانی خۆی دەکات. ئەو لە چەندین سروود و دروشمدا، لە میدیاکان وەک پاڵەوانێک دەردەکەوێت کە بە زمانی خەڵکی ئاسایی قسە دەکات، بەڵام بەردەوام ئاماژە بۆ پیرۆزی بنەماڵەکەیان و ڕۆڵیان لە مێژووی شیعەکاندا دەکات. سەدر ئایدۆلۆژیایەکی دیاریکراوی نییە، بەڵام ئەفسانەیەکی لە کەسایەتی خۆیەوە دروست کردووە.
ئەمڕۆ بنەماڵە سیاسییەکانی عێراق و هەرێمی کوردستان، لەبری گەشەپێدانی کولتوورێکی دیموکراتی، تۆوی سیستەمی دەرەبەگایەتی دەچێنن، دۆخێکی پڕ لە ململانێیان دروست کردووە کە تێیدا هەر حیزبێک هەوڵ بۆ زاڵبوونی بەسەر حکومەت و تێکشکاندنی ڕکابەرەکانی دەدات. ئەو بێسەروبەرەییەی کە دروست بووە مەترسی زۆری لەگەڵ خۆیدا هەڵگرتووە، وەک چۆن عێراقییەکان لەکاتی شەڕی داعشدا ئەمەیان بۆ دەرکەوت و هێزە نێودەوڵەتییەکانی جەنگی دژی داعشیش بەبێمەبەستانە یارمەتی ماددیی سیاسەتێکیان دا لە عێراق کە دەستکەوتەکەی یەکسان بوو بە سفر.

دیموکراسی لە عێراق

دەرکەوتنی سیاسییە خاوەنپێگەکان دیاردەیەکی جیهانییە، بەڵام شوێن و هۆکارەکانی ئەو دەرکەوتنە جیاوازن. لە جیهانی ڕۆژئاوادا

'نالەبـــاری ئـــابووری' و 'گەڕانەدواوەی کولتـــوور' وەک هۆکـــاری سەرەکی تەماشا دەکرێن[76]، بەڵام لە عێراق و هەرێمی کوردستان چیـرۆکەکە جیـاوازە و هەمـوو کەسـایەتی و بنەمـاڵە سیاسـییە جیاوازەکـان چیرۆکێکـی جیـاوازی خۆیـان هەیە کە ئاڕاسـتەی ڕووداوەکـانی وەکـیەکن. هەمـوو ئاماژەکـانی دیموکراسـیش لەنـاو عێراقـدا لە پاشەکشـەدان. لەکاتێکـدا هێشـتا حیزبەکـانی ئەمـڕۆ دیموکراسـی بە سـووک تەماشـا دەکەن، بەڵام بە سوودبەخشـی دەزانـن کە 'دیمـوکراتییەکی کۆنتـۆڵکراو' هەبێـت چـونکە ئەو جـۆرە سیستەمە هەلی مانەوەیان لە دەسەڵاتدا مسۆگەر دەکات کە ئەوەش تاکە ئامانجی ڕاستەقینەیانە.

نەمانی متمانە بە سیستەمی دیموکراسی لەناو ڕای گشتیدا، وەک لە ڕاپرسـیەکاندا دەردەکەوێـت[77]، سـەر دەکێشـێت بـۆ ئەوەی کە سیستەمی پەڕلەمانی ئێستا لاوازتر ببێت و دەنگی ئەوانە بڵند دەبێت کە داوای سیسـتەمی سـەرۆکایەتی و دەوڵەتـی مەرکەزی دەکەن. لەکاتێکـدا سیسـتەمی لیبـراڵ-دیموکراسـی لەنـاو ژینگەیەکـدا گەشـە ناکـات کە حیزبـی ڕاسـتەقینە بـوونی نەبێـت، لاوازبـوونی حیـزبە سیاسییەکانی عێراق دەبێتە هۆی لاوازبوونی پڕۆسەی دیموکراسی، هەروەهـا مەترسـی دەکەوێـتە سـەر پڕۆسـەی دروسـتکردنی حکـومەتێکی دیموکراسـی. لەم دۆخەی ئێسـتەدا حیزبەکـان سـەروەری خۆیـان لەگەڵ دەوڵەت یەکخسـتووە و لەئەنجامـدا دەوڵەتیان لاواز کردووە و دەستیان بەسەر داهاتەکانیدا گرتووە و ئەمەش پەشێوی دروست کردووە.

ئەنجام

له عێراق و هەرێمی کوردستان، ڕۆڵی سەرەکیی و چەقێتی کەسایەتی و بنەماڵەکان لە کۆمەڵگەدا شتێکی تازە نییە، بەڵام دەرکەتنی سیاسیی بنەماڵەکان تەواو گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، هەروەها سامان و هێزی سەربازی و کاروباری دەرەوەشیان گۆڕاوە. گۆڕانکارییەکانیش دەکرێت بگەڕێنرێتەوە بۆ دەرکەوتنی دیموکراسی لە کوردستان لە ساڵی ١٩٩١ و هی عێراقیش لە دە ساڵ دواتر.

حیزبەکانی ئێستا بەوە لە فەرماندە سەربازییەکاندا بەوە جیا دەکرێنەوە کە سنوورەکان تێک دەشکێنن، ئەمەش بەشێوەک لە شێوەکان دەگەڕیتەوە بۆ زاڵبوونی نەوت بەسەر ئابووریی عێراقدا. ئەم توێژینەوەیە زۆر بەلای ئەو گروپە بچووکانەدا ناچێت کە زیاتر لە گروپە مافیاییەکان دەچن، چونکە ڕۆڵ و پەیوەندییان سنووردارە و بەهێندەی بنەماڵەکانی دیکە گرنگ نییە، بەڵکو ئەم توێژینەوەیە زیاتر تیشک دەخاتە سەر ئەو کەسایەتی و بنەماڵە و حیزبە بنەماڵەییانەی کە کارێک دەکەن، ڕەنگدانەوەی دوورکەوتنەوە و لادانە لە ئامانجەکانی گروپ و کۆمەڵگە و وڵات.

پارتە سیاسییەکانی عێراق، سەرەڕای لاوازی و لەدەستدانی پێگەی جەماوەرییان، ئامرازی سەرەکین بۆ بەڕێوەبردنی وڵات. کاتێک ئەم حیزبانە لەلایەن کەسایەتی و بنەماڵەکانەوە دەستیان بەسەردا گیراوە و لەپێناوی خۆدەوڵەمەندکردن و بەهێزکردنی دەسەلاتی ئەواندا کار دەکەن، ئەمەش وای کردووە ببنە کانگای گەندەڵی و هەڵگری گوتاری دژ بە دیموکراسیبن. لەبەدبەختی عێراق، سەرەڕای نزیکی نەتەوەیی و کولتووری و باوەڕی ئایینییان، ئەم حیزبانە زیاتر پەرتەوازەیی و شکستی خۆیان پیشان دەدەن.

یەکێــــک لە ئەنجامەکـــــانی ئەم تــــوێژینەوەیە ئەوەیە کە حیــــزبە تازەکـــانیش بە ڕەوتێکـــی دیـــاریکراو بەرەو زاڵبـــوونی بنەمـــاڵە و کەسایەتییەکان تێیاندا هەنگاو دەنێن و ئەو هیوایە لەبار دەبەن کە لەدوای داگیرکردنـــی عێـــراقەوە بـــۆ دیموکراســـییەکی کـــراوە و فرەڕەنگی هەبوو. ئەم شێوە کارەش لەناو هەموو حیزبە سونییەکان بە هاوپەیمانی پێشکەوتنی محمد حەلبووسیشەوە، هەروەها نەوەی نوێی شاسوار عەبدولواحید و ئەو ڕەوتە شیعیانەش دەبینرێت کە موقتەدا سەدر و قەیس خزعەلی ڕابەرایەتیان دەکەن. لە کوردستان حیـزبە گەورەکـان دوای چەنـدەها سـاڵ لەوەی لەسـەر سیسـتەمی مەکتەبـی سیاسـی سـۆڤێتی بـوون و حیـزبەکەی جەلال تاڵەبـانی لەجیـاتی سـەرۆک ناونیشـانەکەی سـکرتێری گشـتی بـوو، ئێسـتا بوونەتە کۆمەڵێک حیزبی بنەماڵەیی. هەروەها لە ساڵانی سەرەتایدا ی.ن.ک هـی بنەمـاڵەیەک یـان کەسـێک نەبـوو؛ بەڵام بەدیـاریکراوی لەدوای مردنی تاڵەبانی، زیاتر بەبنەماڵەبوونی تێدا تۆخ بووەوە. لە حیزبەکانی دیکەی عێراقیشدا، لەجیاتی ئەوەی لە هەوڵـی ڕازیکردنـی دەنگدەراندا بن، لە هەوڵی پتەوکردنی هێز و سامانی بنەماڵەکاندان.

دەتوانین ئەوە ببینین، ئەو حیزبانەی کە حیزبی کەسین، سەرەنجام دەگـۆڕێن بـۆ حیزبـی بنەمـاڵەیی، ئاشـکرایە کە ئەمەش بەهـۆی بەیەکداچوونی بەرژەوەندی ماددی و گرتنەدەستی دەسەڵاتەوەیە، بەڵام ئەو حیزبـانەی کە بەو شـێوەیەن، هێنـدەی بازرگانییەکـانی کەرتی تایبەتی ئەمڕۆ کراوە نین و زیاتر لەو ڕژێمە ئەرستۆکراتی و پاشـایەتیانە دەچـن کە تێیـدا تاقمێـک خەڵـک لە دەوری پیـاوێکی خانەدان کۆ دەبنەوە کە شەڕ لەگەڵ ڕکابەرەکانی دەکات.

جێگەی داخە کە حیزبە سوونی و شیعییەکانی هەموو ناوچەکانی عێراق، دوای هەمان ڕەوتی زاڵی بنەماڵەیی-کەسیی ناو هەرێمی کوردستان کەوتوون. حیزبە شیعییەکان هەرچەندە ڕێگەکەیان جیاوازە، بەڵام کاریگەرن بە ئایدیا شیعی و سوونییەکان. بۆ نمونە سوننەکان بۆ خۆجیاکردنەوەیان لە دەوڵەتی ئیسلامی وێنەیەکی سێکولارانە (عەلمانی) نیشان دەدەن. زۆربەی ئەکتەرە شیعییە دیارەکانی وەک سەدر و حەکیمیش، خۆیان بەستووەتەوە بە بنەماڵەو دامەزراوە ئاینییەکانیان. ئەوانەشی کە وەک هادی عامری و قەیس خزعەلی پێگەیەکی ئاینی و بنەماڵەییان نییە، لەلایەک خۆیان هەڵواسیوە بە مێژووی ڕووبەڕووبوونەوەیان دژ بە ئەمریکا و دەوڵەتی ئیسلامی، لە لاکەی دیکەشەوە بە هاوڕێیەتیان لەگەڵ کەسە شیعییە دیارەکانی وەک موهەندیس و سلێمانی، بەم شێوەیە سیاسەت لە چەندین لاوە لەگەڵ خوێندا تێکەڵ بووە. بەهەمان شێوە سوونییەکان لە دروستکردنی حیزبێکی سیاسیدا ڕووبەڕووی بەربەستی زۆر بوونەوە، ئەمەش وای کرد کەسایەتییە خێڵەکییە دیارەکان دەست بەسەر فەزای سیاسیدا بگرن. هەرچەندە ئێستا خەریکە دەسەڵاتی تاکەکەسیی سەر هەڵدەدات و دەکرێت ئەمە لە هەردوو نمونەی دیاری وەک محمد حەلبووسی سەرۆکی پێشووی پەرلەمان و شاسوار عەبدولواحیدی هەرێمی کوردستاندا ببینین.

هەموو ئەمانە نیشانەیەکی خراپن بۆ دیموکراسی لە عێراق و یەکێک لە خراپترین نیشانەکانیش بوونی میدیای تایبەت بە بنەماڵەکان و نەبوونی میدیایەکی سەربەخۆیە لە عێراق. لەپێشتربوونی چیرۆکی خۆسەنتەریانەی بنەماڵەکان، ڕووداوی نیشتیمانی و بابەتە کۆمەڵایەتییە گرنگەکانی دیکەی داپۆشیوە، لەکاتێکدا ئەمە دەرخەری

ئەوەیە کە ئەم کۆمەڵانە شکستیان هێناوە لەوەی ئامانجە مەدەنی و نیشتیمانییەکان بکەن بە کاری لەپێشینەیان. لەکاتێکدا لەبەردەم ڕای گشتیدا وا دەردەکەوێت ئەم حیزبانە لەگەڵ یەکتریدا کێبڕکێ دەکەن، بەڵام هەموویان هەمان شێوەی کارکردنیان هەیە. لە کوردستان دەستگرتنی خێزانەکان بەسەر حکومەتدا وای کردووە تێچووی حکومداری زۆر بێت و ئەمەش بووەتە هۆی مانەوە و بەردەوامییان. لە هەولێر و بەغداد کەسایەتییەکان ڕێز لە سەروەریی یاسا ناگرن و هەڕەشەن بۆ سەر کراوەیی و هەڵگرتنی بەرپرسیارێتی لەناو سیستەمدا.

لە بەرامبەر ئەو سیاسەتەی کە ئێستا لە عێراق پەیڕەو دەکرێت، دەبێت ئەمریکا و وڵاتانی دیکە هاوسەنگی ڕابگرن لەنێوان دانان بە سەرکردەکانی دەوڵەت وەک هێزێکی ڕاستەقینە و تیشک خستنەسەر ڕۆڵی ئەوان وەک ڕوخێنەری سیستەمی دیموکراسی. مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو سەرکردانەی عێراقدا ڕەنگە زیان بە ناوبانگی ئەمریکا وەک پارێزەری ئازادی و دیموکراسی بگەیەنێت. بەڵام ئەگەر تێڕوانینێکی دووربینانەیان هەبێت، ئەوە هەر لە سەرەتاوە ناسینی مۆدێلی کەسایەتی-بنەماڵەیی، بەلایەنی کەمەوە بەرچاوڕوونییەکی باش دەدات بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ سیاسەتی عێراق، بەتایبەتیش حکومڕانییەکی باش لە عێراق و یەکگرتنەوەی هێزی پێشمەرگە، دوو بەرژەوەندی ئاشکرای ئەمریکان کە پێویستیان بە بەستنی پەیوەندیی لەگەڵ ئەکتەرانی دیکەی وەک حیزبەکانی ئۆپۆزسیۆن و کۆمەڵە بازرگانییەکان و کۆمەڵگەی مەدەنی هەیە، نەک ئەوانەی ئێستا لەسەر دەسەڵاتن. دەکرێت هیوایەک لە خۆپیشاندانەکانی تشرینی ٢٠١٩ دا ببینین کە چالاک و پشتیوانەکانی کۆمەڵێک کەس بوون کە لەسەر شەقمەکان دەیانگوت:

"ئـــێمە نیشـــتیمانمان دەوێـــت"، نەک هیـــوا لەســـــەر ململانـــێ بەرژەوەنـــدیخوازەکانی نێـــوان ســـــەدر و مـــالیکی و بەرزانـــی و تاڵەبانیەکان هەڵبچنرێت. ئێستا لە عێراق ئۆپۆزسیۆن بوونی هەیە، بەڵام هەتا ئێستا بەربەستی وەک نەبوونی ڕێکخستن و سەرچاوەی لەبەردەمدایە، شانبەشانی ئەوەش کاردانەوەی توندوتیژانە و پیلانی ئەو دەڵاڵانەی کە دەیانەوێت سیستەمی ئێستا وەک خۆی بمێنێتەوە، بەربەستێکی دیکەن لەبەر دەمیدا.

دەرەچەیەکی بەرتەسکی ئەمریکا بۆ پاڵپشتیکردنی دیموکراسی لە عێراق

نووسینی: دەیڤد شینکەر
ئەنـدامی پێشـوی بەرنـامەی تـوب و بەڕێـوبەری بەرنـامەی لینـدا و تـۆنی ڕۆبـین بـۆ سیاسـەتی عەرەبـی لە پەیمانگای واشنتۆن.

لە سـاڵی ٢٠٠٤ و یەک سـاڵ دوای هێرشـەکانی ئەمریکـا بـۆ سـەر عێراق و لەکارلابردنی سەدام حوسێنی سەرۆکی ئەوکات، جێگری وەزیری دەرەوەی ئەمریکای ئەوکات؛ پۆڵ وۆڵفۆتیز، بە لیژنەی هێزە چەکدارەکانی ئەنجومەنی پیرانی گوت کە ئامانجی واشنتۆن بریتییە لە: "عێراقێکـی دیمـوکراتی کە ڕێـز لە داواکارییەکـانی هەمـوو گەلـی عێـراق بگرێـت". سـەرەڕای ڕووبەڕووبـوونەوە درێژخایەنەکـان و داگیرکـارییەکەی دەوڵەتـی ئیسـلامی و دەسـتێوەردانی بەردەوامـی ئێـران، ڕەنـگە عێراقـی ئەمـڕۆ بتوانێـت شـانازی بەوەوە بکـات کە بەهێزترین وڵاتـی دیموکراسییە لە بەشـە عەرەبییەکەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـتدا. بەدڵنیـاییەوە ئەو دیموکراسـییەی کە ئەمـڕۆ لە عێـراق هەیە، وەک ئەو دیموکراسـییە نییە کە دە سـاڵێک لەمەوبەر هەبـوو، بەڵام هێشتا ئیدارەی بایدن دان بەو هەوڵ و پێشکەوتنەی بەغدادا دەنێت، لەبەر ئەمەشە عێراق تاکە وڵاتی عەرەبیی بانگهێشتکراو بوو بۆ کۆنگرەی لوتکەی دیموکراسی لە مارسی ٢٠٢٣[78].

وەک نووسەرانی ئەم لێکۆڵینەوەیە ئاماژەیان پێ کردووە، ئەو تۆزە دیموکراسییەش کە ئەمڕۆ لە عێراقدا هەیە، لەژێر مەترسیدایە. زاڵبوونی دەسەڵاتی بنەماڵە و کەسایەتییە خاوەنپێگەکان، دامەزراوە دیموکراسییەکانی ناو عێراق دەڕوخێنێت، سەرباری ئەوەش کە دەبێتە هۆی وزەبەخشین بە گەندەڵی و سیاسەتی پێشخستنی بەرژەوەندییە کەسییەکان، ئەم بابەتە دەبێتە هۆی بێهێزبوونی حیزبە سیاسییەکان و بەهێزبوونی پێگەی میلیشیاکان و لاوازبوونی دەسەڵاتی دەوڵەت. ئەم دیاردەیە سەرەتا لە هەرێمی کوردستاندا دەرکەوت، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات بەغدادیشی گرتەوە.

تا دێت دۆخی سیاسیی ئێستای عێراق وەک دۆخی لوبنانی لێ دێت، ئەوەی پێی دەگوترێت سیستەمی زەعیم کە لەسەر بنەمای ئینتیمای خێڵەکییە و چەندین نەهامەتیی بەسەر لوبناندا هێناوە. ئەم ئاراستەیە هیچ چاکەیەکی بۆ عێراقیش نییە. ئەو مەیلە زۆرەی عێراق بە ئاراستەی دەسەڵاتی کەسایەتییەکان و وازهێنان لە سیاسەتێک لەسەر بنەمای بەرژەوەندی، کاریگەری لەسەر کارەکانی واشنتۆنیش دەبێت. ئیدارە یەکبەدوایەکەکانی ئەمریکا پێویستبووە لەسەریان مامەڵە لەگەڵ سیاسەتی خێڵەکیانە و پڕئاژاوەی هەرێمی کوردستاندا بکەن. دوای ئەو دابەشکردنە تازەیەی عێراق کە بەپشتیوانی ڕۆژئاوا بوو، سەردەمانێک لە ڕوانگەی واشنتۆنەوە حکومەتی هەرێمی کوردستان، توانایەکی زۆری بۆ سەرپێکخستنی دیموکراسی و ئابوورییەکی ڕێکخراو تێدا بوو، بەڵام کاتێک هەردوو بنەماڵەی بەرزانی و تاڵەبانی بەهێزتر بوون، ئەو هیوایە لەبار برا.

ئەمڕۆ لە هەرێمی کوردستان، ئازادی ڕادەربڕین و هەلی کار سنووردارن، هەڵبژاردن دوا دەخرێت، دەگوترێت ڕێژەی کۆچکردنیش بەرز بووەتەوە، لەهەمان کاتیشدا دەزگا ئەمنییەکانی هەرێمەکە و هێزەکانی پێشمەرگە وەک میلیشیایەکی تەواو لە بەرژەوەندی بنەماڵەکاندا کار دەکەن، نەک لە بەرژەوەندی حکومەتی هەرێم. لە ساڵی ٢٠٢٢ یەکێک لەو ئەندامانەی دەزگا ئەمنییەکان کە لە یەکێتی نیشتمانی ماڵی تاڵەبانی سەنگەری گواستەوە بۆ پارتی دیموکراتی کوردستانی بەرزانییەکان، لەناو هەرێمی ژێر دەسەڵاتی پارتیدا تیرۆر کرا[79].

ئەم جەمسەرگیرییە کاری واشنتۆنی بۆ چاکسازی لەناو هێزەکانی پێشمەرگە و بەهێزکردنی تواناکانیان، قورس کردووە، لەکاتێکدا لە سەردەمی شەڕی داعشدا ڕۆڵێکی هەستیاریان هەبوو، هەروەها ئەو جەمسەرگیرییە مەترسی هەیە لەسەر دووبارە ڕوودانی ململانێی ناوخۆیی لە هەرێمی کوردستان کە ئەمە دەکرێت مەترسی بێت بۆ هێڵی پەیوەندییەکانی ئەمریکا، چونکە هەرێم ناوەندێکی پاڵپشتییە لەنێوان هێزەکانی ئەمریکا لە عێراق و سووریا. بەشێوەیەکی گشتگیرتر بڵێین، دروستبوونی درز لەنێوان دوو بنەماڵە دەسەڵاتدارەکەی هەرێمی کوردستان، مەترسییە بۆ سەر سەقامگیری و ئاسایشی ناوچەکە و هەل دەڕەخسێنێتەوە بۆ دروستبوونەوەی ئەو دەوڵەتی ئیسلامییەی کە ئێستا لاواز کراوە.

جێگەی داخە ئەم ئاڕاستە بەرچاوەی کە ئەمڕۆ بەرەو سیاسییە خاوەنپێگەکان و حکومی بنەماڵە سیاسییەکان هەیە، لە بەغدادیش دیاردەیە. ئەگەر بە ڕاستگۆ بین، عێراق سەردەمێکی درێژە لەگەڵ

ئەم سیستەمە ڕاهاتووە و لە ساڵی ١٩٧٩-٢٠٠٣وە بەم شێوەیەیە. پێشتر سیاسەتی وڵاتەکە لەژێر دەسەڵاتی سەددامدا بوو کە دکتاتۆرێکی خێڵەکی بوو، بێگومان ئەویش دەسەڵاتەکانی دابوو بە یەکێک لە کوڕەکانی. بەهەمان شێوە ململانێیی توندی دەسەڵات و گەڕانەوەی چاوەڕوانکراوت عێراق بۆ زاڵبوونی سیاسییە خاوەن پێگەکانی وەک نوری مالیکی، نیشانەیەکی باش نییە بۆ وڵاتەکە. ئەگەر ئەم ئاڕاستەیە پێچەوانە نەبێتەوە، ڕەنگە ئەو دارمان و خراپییەی پێشوو دووبارە تەشەنە بسێنێت و میلیشیای زیاتر دروست ببێت و وەبەرهێنانی دەرەکی بەرەو کەمبوونەوە بچێت و ئێران کاریگەریی گەورەتر دابنێت، هەروەها بەغدادیش بەردەوام بێت لە شکاندنی ژمارەی پێوانەیی لە خراپبوونی خزمەتگوزارییەکان. بەکورتی، ئایندەی دیموکراسی لە عێراق بەرەو نادیاریی بچێت.

ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بەرژەوەندییەکی بەردەوامی لە سەرکەوتنی عێراقدا هەیە. عێراقێکی بەهێز و دیموکراسی کە وەڵامدەرەوەی شەقام بێت، دەبێتە دراوسێیەکی باشتر بۆ ئەردەن و وڵاتانی کەنداو و دەبێتە هۆی زیادبوونی سەقامگیری لە ناوچەکەشدا. بەپێچەوانەشەوە ئەگەر بەغداد لەلایەن کۆمەڵێک سەرۆکحیزبی بنەماڵەییەوە کۆنترۆڵ بکرێت کە بەرژەوەندی خۆیان بخەنە پێش نوێنەرایەتیکردنی هاونیشتیمانیانی عێراق، ئەوە بڕیارە سیاسییەکانیش ڕەنگدانەوەی کۆمەڵێک بابەتی کورتبینانە و بەرتەسک دەبن کە دۆخی ناوخۆ دەتەقێننەوە و ڕێگە بۆ دەستێوەردانی دەرەکی خۆش دەکەن.

بەدڵنیاییەوە، ڕێگەگرتن لە گەشەکردنی ئەم شێوازەی سیاسەت لە عێراق، کارێکی قورس دەبێت بۆ واشنتۆن. لەکاتی ناردنی نوێنەرە دیبلۆماتییەکانیان بۆ بەغداد و هەولێر، ئیدارەی بایدن دەکرێت و دەبێت بەردەوام بێت لەسەر جەختکردنەوە لە گرنگیی حکومڕانییەکی باش، با هەتا ئێستاش ئەم ڕێگەیە کاری نەکردبێت. ڕێگایەکی باشتر و بەهێزتریش ئەوەیە کە کەمترین پەیوەندییان لەگەڵ ئەو کەسایەتییە خاوەنپێگانەدا هەبێت، تەنانەت ئەگەر پێویست بوو دەبێت ناویان بخرێتە ناو سزاکانی بەرنامەی جیهانیی ماگنیسکی یان یاسای نێودەوڵەتیی فریاگوزاریی هێزە ئابوورییەکان[3] کە بۆ گەندەڵی و پێشێلکردنی مافی مرۆڤ و ڕێگرتنە لە حوکمی یاسا. هەروەها دەکرێت واشنتۆن مەرج بخاتە سەر ئەو ٢٤٠ ملیۆن دۆلارەی کە ساڵانە بۆ نەهێشتنی حیزبایەتی و یەکگرتنەوەی هێزەکانی پێشمەرگەی دەنێرێت. ئیدارە یەکبەدوایەکەکانی ئەمریکا بەردەوام وەک ئامرازێکی هاندان باسیان لە مەرجداربوونی ئەو هاوکارییە کردووە، بەڵام نەیانهێشتووە جێبەجێ بکرێت.

لەکاتێکدا ئەم پێوەرانە بۆ مامەڵە و پرسە ئابوورییەکان، ڕەنگدەرەوەی باشتری سیاسەتی ئەمریکا دەبێت لە عێراق، بەڵام بێمەترسیش نییە. بۆ نمونە کەمکردنەوەی هاوکاریی ماددی بۆ هێزەکانی پێشمەرگە، ئەگەری سەرهەڵدانەوەی داعش زیاتر دەکات. کەمکردنەوەی مامەڵە لەگەڵ ئەو کەسانەی کێشەدارن، بەڵام خاوەن بڕیاری سیاسین، کاری دپلۆماتکارە ئەمریکییەکان پەک دەخات. لە کۆتاییدا ئەم جۆرە لە مامەڵە، ڕەنگە وا بکات حکومەتی هەرێم و

---

[3] International Emergency Economic Powers Act

بەغداد زیاتر بەرەو ژێر ڕکێفی تاران بڕۆن و تـارانیش هـیچ گرنگی بە حکـومڕانی بـاش لە عێـراق و سـەرکەوتنی نـادات. ئەو بـژاردانەی لەبەردەم واشنتۆندان، لەوە کەمترن کە بژاردەی نمـونەیی تێدا بێت. دەکرێـــت نەبـــوونی سیاســـەتێکی کـــاریگەری ئەمریکـــا بـــۆ ڕووبەڕووبـــوونەوەی کێشـــەی حـــوکمی بنەمـــاڵە و کەســـایەتییە خاوەنپێگەکان، مەترسیی جدی بۆ سەر بەغداد و واشنتۆن هەبێت.

سەردار عەزیز توێژەر و نووسەر و ستوننووسە و وەک ڕاوێژکاری پێشکەوتوو لە پەرلەمانی کوردستان کاری کردووە. ئەو بابەتانەی کە زیاتر لێی دەکۆڵێتەوە بریتین لە: سیاسەتی کوردستان و عێراق، ڕۆڵی چین لە کوردستان و عێراق، پەیوەندییە مەدەنی و سەربازییەکانی وڵات، وزە و حکومڕانی. ئەو هاوکاری بەردەوامی سەکۆی فیکرە و بڵاوکراوەکانی دیکەی خانەکانی بیرکردنەوەیە لە پەیمانگای واشنتۆن. ئەو لە زانکۆی کۆرکی ئیرلەندا، بڕوانامەی دکتۆرای لەسەر حکومەت بەدەست هێناوە.

بیلال وەهاب ئەندامی خانەی نەیسن و ئیسەر واگنەرە لە پەیمانگای واشنتۆن و لەوێ زیاتر لە بواری حکومڕانی لە هەرێمی کوردستان و عێراق دەکۆڵێتەوە. ئەو پێشتر لە زانکۆی ئەمریکی لە سلێمانی وانەی گوتووەتەوە و لەوێ سەنتەری پەرەپێدان و سەرچاوە سروشتییەکانی دامەزراندووە. ئەو نووسەری لێکۆڵینەوەیەکە لە (Transition 2021)ی پەیمانگای واشتن بەناوی: *پەرەپێدانی سەروەری و بەرپرسیارێتی لە عێراق.*

سەرچاوەکان

1. Qassim Abdul-Zahr and Abdulrahman Zeyad, "Iraq's Top Court Rules to Oust the Speaker and a Rival Lawmaker from Parliament," Associated Press, November 14, 2023, https://apnews.com/article/iraq-parliament-speaker-halbousi-federal-court-4689a98ba4b52f7bee25cb8f7441756d.
2. Mina al-Oraibi, "Brett McGurk: U.S. 'Going Back to Basics' with Middle East Policy," *The National*, November 25, 2021, https://www.thenationalnews.com/gulf-news/bahrain/2021/11/25/brett-mcgurk-us-going-back-to-basics-with-middle-east-policy/.
3. Bilal Wahab, *Promoting Sovereignty and Accountability in Iraq: Guidelines for the Biden Administration*, Policy Note 106 (Washington DC: Washington Institute, 2021), https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/promoting-sovereignty-and-accountability-iraq-guidelines-biden-administration.
4. A. A. Orlov, "Trends in the Evolution of the Party System in Spain in the Post-Franco Period," *Herald of the Russian Academy of Sciences* 92 (June 2022): S126–S132, https://link.springer.com/article/10.1134/S101933162208007X.
5. Paul Webb and Stephen White, eds., *Party Politics in New Democracies* (Oxford: Oxford University Press, 2007).
6. Webb and White, *Party Politics*.
7. F. Gregory Gause III, "Why Middle East Studies Missed the Arab Spring," *Foreign Affairs*, July/August 2011, https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2011-07-01/why-middle-east-studies-missed-arab-spring.
8. Boris James, "The Rise and Fall of the Kurdish Emirates (Fifteenth to Nineteenth Centuries)," in *The Cambridge History of the Kurds*, ed. Hamit Bozarslan, Cengiz Gunez, and Veli Yadirgi (Cambridge: Cambridge University Press, 2021).
9. Hosham Dawod, "The Da'wa Party and Nouri al-Maliki," Emirates Policy Center, May 5, 2023, https://epc.ae/en/ details/featured/the-da-wa-party-and-nouri-al-maliki; also see Maria Luisa Fantappie, "Men of Dawa: How the Personalities of One Party Shaped Iraq's New Politics," The Century Foundation, June 26, 2023, https://tcf.org/ content/report/men-of-dawa-how-the-personalities-of-one-party-shaped-iraqs-new-politics/.
10. In places where the rule of law has been eroded, it can be common to rely on family members to serve as apolitical leaders, thereby reducing the potential for volatility, violence, and revenge. See, e.g., Laura Patel, "Erdogan's Family Drama and the Future of Turkey," *Financial Times*, November 18, 2020, https://www.ft.com/content/5ba8d28a-2550-446a-8cd5-92e33caff637. Here is the operative quote: "When Berat Albayrak was asked about his relationship with his father-in-law, Turkey's president Recep Tayyip Erdogan, he replied that 'the relationship is about an ideal, about soul.'"

11. Pradeep Chhibber, "Dynastic Parties: Organization, Finance, and Impact," *Party Politics* 19, no. 2 (May 2011): 277–95.
12. Robert Worth, "The Most Stinging Resignation Letter Ever Written," *Atlantic*, September 22, 2022, https://www.theatlantic.com/international/archive/2022/09/ali-allawi-iraq-corruption-resignation-letter/671509/.
13. Mina al-Oraibi, "Brett McGurk: U.S. 'Going Back to Basics' with Middle East Policy," *The National*, November 25, 2021, https://www.thenationalnews.com/gulf-news/bahrain/2021/11/25/brett-mcgurk-us-going-back-to-basics-with-middle-east-policy/.
14. Wahab, *Promoting Sovereignty and Accountability in Iraq*, https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/promoting-sovereignty-and-accountability-iraq-guidelines-biden-administration.
15. Bilal Wahab, "Saving Iraqi Sovereignty: Iran, Turkey and a Fractured Homeland," *The National*, November 27, 2022, https://www.thenationalnews.com/opinion/comment/2022/11/27/saving-iraqi-sovereignty-iran-turkey-and-a-fractured-homeland/. On the Turkish strikes, see also Bilal Wahab, "How to Stop Iraqi Kurdistan's Bleeding," PolicyWatch 3789, Washington Institute for Near East Policy, September 28, 2023, https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/how-stop-iraqi-kurdistans-bleeding.
16. See, e.g., "Iraq Takes Disputed Areas as Kurds 'Withdraw to 2014 Lines,'" BBC, October 18, 2017, https://www. bbc.com/news/world-middle-east-41663350.
17. Bilal Wahab, "The Paradox of Centralization and State Fracture in Iraq," Centre Français de Recherche sur l'Irak, December 9, 2022, https://www.cfri-irak.com/en/article/the-paradox-of-centralization-and-state-fracture-in-iraq-2022-12-07.
18. U.S. Department of Defense, "Iraqi Forces Liberate Mosul from ISIS," press release, July 10, 2017, https://www. defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/1242101/iraqi-forces-liberate-mosul-from-isis/.
19. Sardar Aziz, "Debating the State in Iraq After a Century—The Concept of *Ladaula*," *Confluences Méditerranée* 1, no. 116 (2021): 41–51. Also see Sardar Aziz, "On the Non-State (Ladaula) in Iraq," *Fikra Forum*, Washington Institute for Near East Policy, September 25, 2020, https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/non-state-ladaula-iraq.

20. Faleh Jabar and Hosham Dawod, eds., *Tribes and Power: Nationalism and Ethnicity in the Middle East* (London: Saqi, 2003); Faleh A. Jabar, *The Non-State* (Ladaula), Kufa University; an image of this book, which was printed posthumously, is available here: https://bit.ly/46s6gGW.
21. See, e.g., Associated Press, "Gen. Adnan Khairallah, 50, Dies; Iraqi Defense Chief and Advisor," *New York Times*, May 7, 1989, https://www.nytimes.com/1989/05/07/obituaries/gen-adnan-khairallah-50-dies-iraqi-defense-chief-and-adviser.html.
22. Amatria Baram, "Neo-Tribalism in Iraq: Saddam Hussein's Tribal Policies, 1991–96," *International Journal of Middle East Studies* 29, no. 1 (February 1997): 1–31.
23. Cale Salih and Maria Luisa Fantappie, *Kurdish Nationalism at an Impasse* (The Century Foundation, February 2019), https://tcf.org/content/report/iraqi-kurdistan-losing-place-center-kurdayeti/.
24. Hakan Ozoglu, "State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th- and 17th-Century Ottoman Empire," *British Journal of Middle Eastern Studies* 23, no. 1 (May 1996): 5–27.
25. Toby Dodge and Renad Mansour, *Politically Sanctioned Corruption and Barriers to Reform in Iraq* (London: Royal Institute of International Affairs, 2021), https://www.chathamhouse.org/2021/06/politically-sanctioned-corruption-and-barriers-reform-iraq. For a deeper look into patronage networks, see Bilal Wahab, "Oil Federalism in Iraq: Resource Curse, Patronage Networks, and Stability: Case Studies of Baghdad, Kurdistan, and the Advent of ISIS," PhD diss., George Mason University, 2015, http://mars.gmu.edu/handle/1920/9682.
26. Fadhel al-Nashmi, "Zarif Meeting Tribal Leaders in Iraq Provokes Ire, Criticism," *Asharq al-Awsat*, January 19, 2019, https://english.aawsat.com//home/article/1551426/zarif-meeting-tribal-leaders-iraq-provokes-ire-criticism.
27. Benedict Robin, "The Sadrist-Communist Alliance: Implications for Iraq's Secular Politics," London School of Economics, June 6, 2018, https://blogs.lse.ac.uk/mec/2018/06/06/the-sadrist-communist-alliance-implications-for-iraqs-secular-politics/.
28. Arash Reisinezhad, *The Shah of Iran, the Iraqi Kurds, and the Lebanese Shia* (Cham, Switzerland: Springer International, 2019).
29. Giovanni Capoccia, "Critical Junctures and Institutional Change," in *Advances in Comparative Historical Analysis*, ed. James Mahoney and Kathleen Thelen (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).
30. In his work *The Muqaddimah: An Introduction*, Ibn Khaldun highlighted the cyclical nature of history, whereby dynasties typically wane after three generations as decadence sets in.
31. Jon Lee Anderson, "Mr. Big," *The New Yorker*, January 28, 2007, https://www.newyorker.com/magazine/2007/02/05/mr-big.

32. “Bafel Talabani Re-Elected as President of PUK at Fifth Congress,” MedyaNews, September 28, 2023, https://medyanews.net/bafel-talabani-re-elected-as-president-of-puk-at-fifth-congress/.
33. For ideas about the charismatic leader, see Angelo Panebianco, trans. Marc Silver, *Political Parties: Organization and Power* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).
34. Friedrich Nietzsche, “Apothegms and Interludes,” chap. 4 of *Beyond Good and Evil*, 1886, available at https://www.marxists.org/reference/archive/nietzsche/1886/beyond-good-evil/ch04.htm.
35. Zackery M. Heern, “One Thousand Years of Islamic Education in Najaf: Myth and History of the Shiʿi Hawza,” *Iranian Studies* 50 (March 2017), https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00210862.2017.1285486?journalCode=cist20.
36. Yitzhak Nakash, *The Shiʿis of Iraq* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994).
37. Marsin Alshamary, “Prophets and Priests: Religious Leaders and Protest in Iraq,” PhD diss., Massachusetts Institute of Technology, September 2020, available at https://dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/130603/1249 43171-MIT.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
38. For his role in Maliki’s departure from office, see Ali Mamouri, “How Did Sistani Succeed in Ousting Maliki?” Al-Monitor, August 20, 2014, https://www.al-monitor.com/originals/2014/08/iraq-sistani-democratic-ways-successors-maliki.html.
39. “Qais pouring water for Mr. Muqtada al-Sadr” (in Arabic), YouTube video, 1:06, posted by “hakika,” May 17, 2015, https://www.youtube.com/watch?v=IynE6Fn_i4Q.
40. “How did Qais al-Khazali turn against his former leader, Muqtada al-Sadr?” (in Arabic), YouTube video, 2:25, posted by “Alhadath,” August 15, 2022, https://www.youtube.com/watch?v=1P9Q0EQbt6g.
41. Michael Knights, “Profile: Asaib Ahl al-Haq,” *Militia Spotlight*, Washington Institute for Near East Policy, April 27, 2021, https://www.washingtoninstitute.org/policy analysis/profile-asaib-ahl-al-haq-0.
42. Nibras Kazimi, “Iraq: What Was That All About? Flawed Methodologies in Explaining the Rise of ISIS,” *Bustan: The Middle East Book Review* 8, no. 2 (2017): 151–70, available at https://www.jstor.org/stable/10.5325/bustan.8.2.0151.
43. On Sadr’s 2022 exit from politics, see, e.g., “Experts React: Muqtada al-Sadr Withdraws from Politics. What’s Next for Iraq amid a Deep Political Rupture,” Atlantic Council, August 30, 2022, https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ menasource/experts-react-muqtada-al-sadr-withdraws-from-politics/; and Michael Knights, “Iraq’s

Two Coups— and How the U.S. Should Respond," *Fikra Forum*, Washington Institute for Near East Policy, August 3, 2022, https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/iraqs-two-coups-and-how-us-should-respond.

44. Faleh E. Jabar, *The Shi'ite Movement in Iraq* (London: Saqi, 2002).
45. Shonem Abdullah Khoshnaw, "A Leader in the New 'National Wisdom Movement' Reveals the Reasons for Hakim's Withdrawal from the Supreme Council" (in Arabic), Rudaw, July 7, 2017, https://www.rudawarabia.net/arabic/middleeast/iraq/250720173.
46. Kanan Makiya, *Republic of Fear: The Politics of Modern Iraq* (Berkeley: University of California Press, 1998). For more on Makiya himself, see George Packer, *The Assassins' Gate: America in Iraq* (Farrar, Straus & Giroux, 2005).
47. Joseph Sassoon, *Anatomy of Authoritarianism in the Arab Republics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016).
48. Ruth Ben-Ghiat, *Strongmen: Mussolini to the Present* (New York: W. W. Norton, 2020).
49. "Arrest Warrant for Iraq Vice President Tariq al-Hashemi," BBC, December 20, 2011, https://www.bbc.com/news/ world-middle-east-16256830.
50. Erdogan had advised Maliki not to become a modern-day Yazid, referring to the second Umayyad caliph, and accused him of ruling in an authoritarian fashion. See "Regional Interference, Instability and a Growing Sectarian Threat," in *Déjà Vu All Over Again: Iraq's Escalating Political Crisis*, Middle East Report 126 (International Crisis Group, July 2012), 10, https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/iraq/ deja-vu-all-over-again-iraq-s-escalating-political-crisis.
51. Muhanad Seloom, "An Unhappy Return: What the Iraqi Islamic Party Gave Up to Gain Power," Carnegie Endowment for International Peace, November 19, 2018, https://carnegie-mec.org/2018/11/19/unhappy-return-what-iraqi-islamic-party-gave-up-to-gain-power-pub-77747.
52. 52 Hazem Saghieh, "The Life and Death of De-Baathification," *Iraq in Perspective*, nos. 117–118 (2007): 203–23, https://journals.openedition.org/remmm/3451.
53. 53 Mounia Bennani-Chraïbi and Olivier Fillieule, "Towards a Sociology of Revolutionary Situations: Reflections on the Arab Uprisings," *Revue Française de Science Politique* 62, nos. 5–6 (2012): 767–96, https://doi.org/10.3917/ rfsp.625.767.
54. U.S. Department of the Treasury, "Treasury Sanctions Iran-Backed Militia Leaders Who Killed Innocent Demonstrators in Iraq," press release, December 6, 2019, https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm847.
55. Gareth Browne, "Familiar Names Fade Away While Others Rise in Mosul Election," *The National*, October 14, 2021, https://www.thenationalnews.com/mena/2021/10/14/familiar-names-fade-away-while-others-rise-in-mosul-election/.

56. Ayad al-Dulaimi, "About the Play of the Corrupt in Iraq" (in Arabic), *al-Araby*, August 9, 2016, https://bit.ly/43eFBem.
57. "Alliance Between al-Halbousi and al-Khanjar Is Threatened with Disintegration" (in Arabic), *al-Arab*, January 19, 2023, https://bit.ly/44d3ILv; also see Sefa Mutlu, "Turkiye's President Meets Iraq's Parliament Speaker, Political Leader in Istanbul," Anadolu Agency, February 26, 2022, https://www.aa.com.tr/en/middle-east/turkiyes-president-meets-iraq-s-parliament-speaker-political-leader-in-istanbul/2516161.
58. Simona Foltyn, "The Trouble with Halbousi: The Extraordinary Rise and Looming Fall of Iraq's Sunni Strongman," London School of Economics, June 16, 2023, https://blogs.lse.ac.uk/mec/2023/06/16/the-trouble-with-halbousi-the-extraordinary-rise-and-looming-fall-of-iraqs-sunni-strongman/. Weakening Halbousi has unified a group of parliamentarians, sheikhs, and activists under the "Anbar Coalition," which plans to run against him and Khanjar in upcoming municipal elections. See also Ahmed al-Dabbagh, "What Are the Chances for the Anbar Coalition at the Forefront of Iraq's Sunni Political Scene?" (in Arabic), Al Jazeera, May 25, 2023, https://bit. ly/44e2ShP.
59. Joey Hood, interview by authors, March 31, 2022.
60. For Iraqi public views, see, e.g., Munqith Dagher and Karl Kaltenthaler, "As Polls Show Increasing Dissatisfaction, Will Young Shias Turn the Tables on Iraq's Political System?" *Fikra Forum*, Washington Institute for Near East Policy, May 26, 2021, https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/polls-show-increasing-dissatisfaction-will-young-shias-turn-tables-iraqs-political; and Bilal Wahab, "Iraqi Freedom Confronts Iranian Domination," *Wall Street Journal*, November 11, 2019, https://www.wsj.com/articles/iraqi-freedom-confronts-iranian-domination-11573515793.
61. Winthrop Rodgers, "The 'Full Barzani': How Diplomatic Meetings with the Barzani Family Are Shaping Iraqi Kurdish Politics," *Fikra Forum*, Washington Institute for Near East Policy, April 8, 2022, https://www.washington institute.org/policy-analysis/full-barzani-how-diplomatic meetings-barzani-family-are-shaping-iraqi-kurdish.
62. See, e.g., Samara Azzi and Hanin Ghaddar, *Cash Cabal: How Hezbollah Profits from Lebanon's Financial Crisis,* Policy Note 136 (Washington DC: Washington Institute, 2023), https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/ cash-cabal-how-hezbollah-profits-lebanons-financial-crisis.
63. See Simona Foltyn, "'Heist of the Century': How $2.5bn Was Plundered from Iraqi State Funds," Guardian, November 20, 2022, https://www.theguardian.com/world/2022/nov/20/heist-century-iraq-state-funds-tax-embezzlement; and "The Bank Heist of the Century," *Economist*, July 28, 2023, https://www.economist.com/ films/2023/07/28/the-bank-heist-of-the-century.

64. Wahab, *Promoting Sovereignty and Accountability in Iraq*, https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/promoting-sovereignty-and-accountability-iraq-guidelines-biden-administration. The salient passage (p. 3) reads: “Despite a significant drawdown in the war against the Islamic State, Iraq raised the PMF’s allocation in the 2021 national budget by 27 percent. In contrast, funds for the elite Counter Terrorism Service and the Ministry of Health—notwithstanding the coronavirus pandemic—were cut by 18 percent and 16 percent, respectively.”
65. Barham Salih, “20 Years After Liberation, Iraq Needs Root-and-Branch Reform,” *Foreign Policy*, April 24, 2023, https://foreignpolicy.com/2023/04/24/iraq-war-liberation-saddam-political-system-constitution-reform/; also see Dagher and Kaltenthaler, “As Polls Show Increasing Dissatisfaction,” https://www.washingtoninstitute.org/ policy-analysis/polls-show-increasing-dissatisfaction-will-young-shias-turn-tables-iraqs-political.
66. Safwan Al-Amin and Bilal Wahab, “Iraq’s Constitutional Moment?” PolicyWatch 3651, Washington Institute for Near East Policy, September 27, 2022, https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/iraqs-constitutional-moment.
67. As discussed in Wahab, “How to Stop Iraqi Kurdistan’s ‘Bleeding,’” https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/how-stop-iraqi-kurdistans-bleeding.
68. Yaqoub Beth-Addai and Michael Knights, “Rayan al-Kildani Pretends to Have a Personal Audience with the Pope,” *Militia Spotlight*, Washington Institute for Near East Policy, September 9, 2023, https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/rayan-al-kildani-pretends-have-personal-audience-pope.
69. Bilal Wahab, PhD (@BilalWahab), “Someone with keen eyes has found FARA docs that the parties of Sunni leaders Speaker Halbousi and Khamees Khanjar retained Washington-based lobbyist firms earlier this year for $600,000 and $300,000 per year, respectively,” post on X, September 13, 2023, 7:37 a.m., https://x.com/bilalwahab/status/1701922966232043580?s=46&t=MKhfcVouXCVt2iiRsU57gg.
70. Roberto Stefan Foa, “Why Strongmen Win in Weak States,” *Journal of Democracy* 32, no. 1 (January 2021): 52–65, https://www.journalofdemocracy.org/articles/why-strongmen-win-in-weak-states/.
71. See, e.g., Munqith Dagher, “In the Power Struggle Between Sadr and Maliki, What Stream of Islamist Politics Will Prevail?” *Fikra Forum*, Washington Institute for Near East Policy, July 22, 2022, https://www.washingtoninstitute. org/policy-analysis/power-struggle-between-sadr-and-maliki-what-stream-islamist-politics-will-prevail.

72. See, e.g., “Robbery of 28 Places in Iraq Worth $20 Billion” (in Arabic), *al-Araby*, August 2, 2015, https://bit. ly/3S19qNr.
73. See “Iraq,” Freedom House, https://freedomhouse.org/country/iraq/freedom-world/2021; and “Media Use in Iraq and Iraqi Kurdistan,” Broadcasting Board of Governors, https://bit.ly/45EZAEa.
74. Bilal Wahab, “Saving Iraqi Sovereignty: Iran, Turkey and a Fractured Homeland,” *The National*, November 27, 2022, https://www.thenationalnews.com/opinion/comment/2022/11/27/saving-iraqi-sovereignty-iran-turkey-and-a-fractured-homeland/.
75. Wahab, “Iraqi Freedom Confronts,” https://www.wsj.com/articles/iraqi-freedom-confronts-iranian-domination-11573515793.
76. Foa, “Strongmen in Weak States,” https://www.journalofdemocracy.org/articles/why-strongmen-win-in-weak-states/.
77. See, e.g., “Iraq Country Report 2022,” BTI Transformation Index, https://bti-project.org/en/reports/country-report/IRQ.
78. See U.S. Department of State, “Summit for Democracy 2023,” https://www.state.gov/summit-for-democracy-2023/.
79. Amina Ismail, “Insight: An Assassination, a Feud and the Fight for Power in Iraq’s Kurdistan,” Reuters, December 5 2022, https://www.reuters.com/world/middle-east/an-assassination-feud-fight-power-iraqs-kurdistan-2022-12-05/.

ئەمڕۆ پارتەکانی عێراق لەبەر بەرژەوەندی تەسکی کۆمەڵێک بنەماڵە، خۆیان لە ئاواز و بونیادی یەکگرتوویی بەدوور دەگرن. هەرچەندە تائێستا مەزهەب و تیرە و نەژادەکان ڕۆڵیان هەیە، بەڵام لەم دۆخە ڕاستەقینەیەی ئێستادا سەنگیان کەم بووەتەوە. بەشێوەیەکی گشتی ئەم ئاڵنگارییە هەنوکەییە بونیادی دیموکراسی لە پارتە

وڵاتەکەی زۆرتر کردووە، هەروەها کاریگەری پێچەوانەی بۆ سزادانی ئەخلاقی ئەو سیاسیانە هەبووە کە ناجێگیر و ناکارا بوون. ئەو پارتە نادیموکراتیانەی کە حوکم دەکەن، وڵا بنکەن دەکەن و دەبنە بەربەس بۆ دیموکراسی و ئابووری دەڕوخێنـ و میدیشیاکان بەهێز